

Зидно сликарство у околини Студенице

РАДОМИР СТАНИЋ

У области студеничког средњовековног властелинства, које је захватало простор чије се границе не могу сасвим сигурно одредити¹, и у непосредној близини тих граница, саграђен је током времена знатан број цркава. На подручју од Полумира до Придворице и од Савова до Рудног, од средњег века па до краја XVII столећа настало је преко петнаест храмова, од којих је, не рачунајући студеничке цркве, у целини или највећим делом сачувано више од половине. Запажено је да свако село на овом простору, без обзира на своју величину, има најмање по једну цркву, а нека и по неколико. Разлоге настанка овог сразмерно великог броја богомоља свакако треба тражити у чињеници да је манастир Студеница, као средиште духовног и црквеног живота не само ове области, имао пресудну улогу и да је своју матичну мисију угледам и духовном снагом у овим старим крајевима најнепосредније и најуспешније ширио.

Иако је већина ових споменика делу наше стручне и научне јавности углавном позната, они су, сем неколико изузетака, остали научно необрађени. Неки од њих су остали сасвим по страни научног интересовања, иако то по свом значају нису заслуживали. У средиште пажње истраживача најпре су ушле оне цркве које својим пореклом воде у средњи век. Радозналост историчара несумњиво је највише будила црква Св. Преображења у Придворици, грађевина која је својим архитектонскопросторним склопом указивала на припадност Рашкој стилској групи.² Добивши научно документовану монографију³, овај споменик је у историји нашег средњовековног градитељства сада стекао јасније и сигурније место него раније кад су се његова битна својства могла више наслућивати него сатледати. Истраживања која су у току и открића преосталих ликовних вредности⁴ свакако ће унести више светлости у историју ове доцније обновљене грађевине.

Изузетне ликовне вредности фресака у цркви Св. Николе у Палежу рано су окренуле пажњу наших стручњака⁵, да би знатно доцније делови угроженог живописа били скинути и пренети у београдски Народни музеј. Пре него што је овај споменик целовито сагледан и вреднован⁶, његове фреске су биле предмет објективног научног разматрања, у чему највеће заслуге има др Војислав Ј. Ђурић.⁷ Архитектонском рестаурацијом, храму Св. Николе у Палежу враћени су првобитни облици и обезбеђени сигурнији услови за заштиту преосталог живописа.⁸

Запажена још у прошлом веку, кад је у експедицији Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића, заједно са још низом споменика овог краја, била технички снимљена⁹, црква Св. Николе у Ушћу ушла је у видо-

¹ Г. Шкриванић, *Студеничко властелинство (1183—1190)*, Богословље 11 (Београд 1967) 9—17. Уп. С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник Филозофског факултета XIII, Споменица Георгија Острогорског (Београд 1974) 311—319.

² М. Waltrowits, *ОПρόδρομος, Mitteilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst*, Wien 1878, 12; исти, *Старе српске црквене грађевине*, Српске илустроване новине I 2 (Нови Сад 1881) 26; исти, *Поглед на стару српску архитектуру*, Глас СКА 17 (Београд 1889) 25; Д. Милутиновић, *Црква у Придворици*, Преодница I 2 (Београд 1884) 22—26; Б. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1947, 207; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 263, сл. 806; А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 107, сл. 109; С. Радојичић, *Милешева*, Београд 1963, 11; Р. Станић, *Скулпторални портрети ктитора и мајстора на црквама XV—XVII века у западној Србији и Санџаку*, Зограф 4 (Београд 1972) 68—71.

³ В. Кораћ, *Место Придворице у рашкој архитектури*, Рашка баштина I (Краљево 1975) 33—49.

⁴ Завод за заштиту споменика културе из Краљева у оквиру конзерваторских радова последњих година врши архитектонска истраживања током којих су откривени значајни подаци који указују на средњовековно порекло овог споменика. Незнатни остаци фресака у горњим зонама грађевине такође, изгледа, иду у прилог оваквог датовања. Истраживања Придворице обавља арх. Марија Домазет, уз консултацију са др Војиславом Кораћем.

⁵ Прве додире са овим спомеником остварили су 70их година прошлог века Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић. Уп. *Извештај Уметничком одсеку Српског ученог друштва*, Гласник СУД XLVII (Београд 1879) 235; С. Мандић, *Конзерваторски и испитивачки радови*, Саопштења Републичког завода за заштиту и научно проучавање споменика културе I (Београд 1956) 170—171.

⁶ Б. Павић-Баста, *Црква Св. Николе у палежу*, Рашка баштина I, 203—212.

⁷ *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb MCMLXV, 418; *Зидно сликарство Моравске школе*, Београд 1968, 15—16; *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 103, 223; В. Vulović, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb MCMLXIV, 623 није се упуштао у проблем датовања живописа.

⁸ Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године*, Рашка баштина I, 301—302.

⁹ Група аутора, *Излози Српског ученог друштва истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884* (каталог изложбе), Београд, САНУ, 1978, 134, 167.

С.7.1. Црква Св. Николе у Палежу
Fig. 1 Eglise Saint-Nicolas de Palež

круг истраживачке радозналости угледног и марљивог испитивача наших старина Ђурђа Бошковића.¹⁰ Много доцније, кад је остварена замисао обнове, архитектура овог споменика је свестрани вреднована¹¹, док је преостали живопис остао непроучен.

Богородичина црква у селу Долац, доста потпуно технички документована 1877. године трудом Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића¹², дуго је збуњивала стручњаке својим необичним архитектонским склопом. Конзерваторске интервенције и истраживачки захвати пружили су Слободану Ђорђевићу¹³ прилику да подробније сагледа архитектонске слојеве и обележја грађевине, да би на основу њих, аналогија и паралела установио оквирно време њеног настанка — крај XII или почетак XIII века.¹⁴ За незнатне остатке фресака нису се заинтересовали ни он ни други конзерватори и истраживачи.

Горња и Доња испосница св. Саве са црквама Св. Ђорђа и Богородичиног покроба, по свему судећи, потичу из средњег века¹⁵, док су им зидне површине, детаљно документоване и

¹⁰ Б. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар, трећа серија, VIII-IX (Београд 1933-1934) 285—287.

¹¹ J. Nešković, *Obnova crkve Sv. Nikole kod Ušća*, Zbornik zaštite spomenika kulture XIX (Београд 1968) 95—104.

¹² Група аутора, *Излози Српског ученог друштва*, 133—134, 164—165.

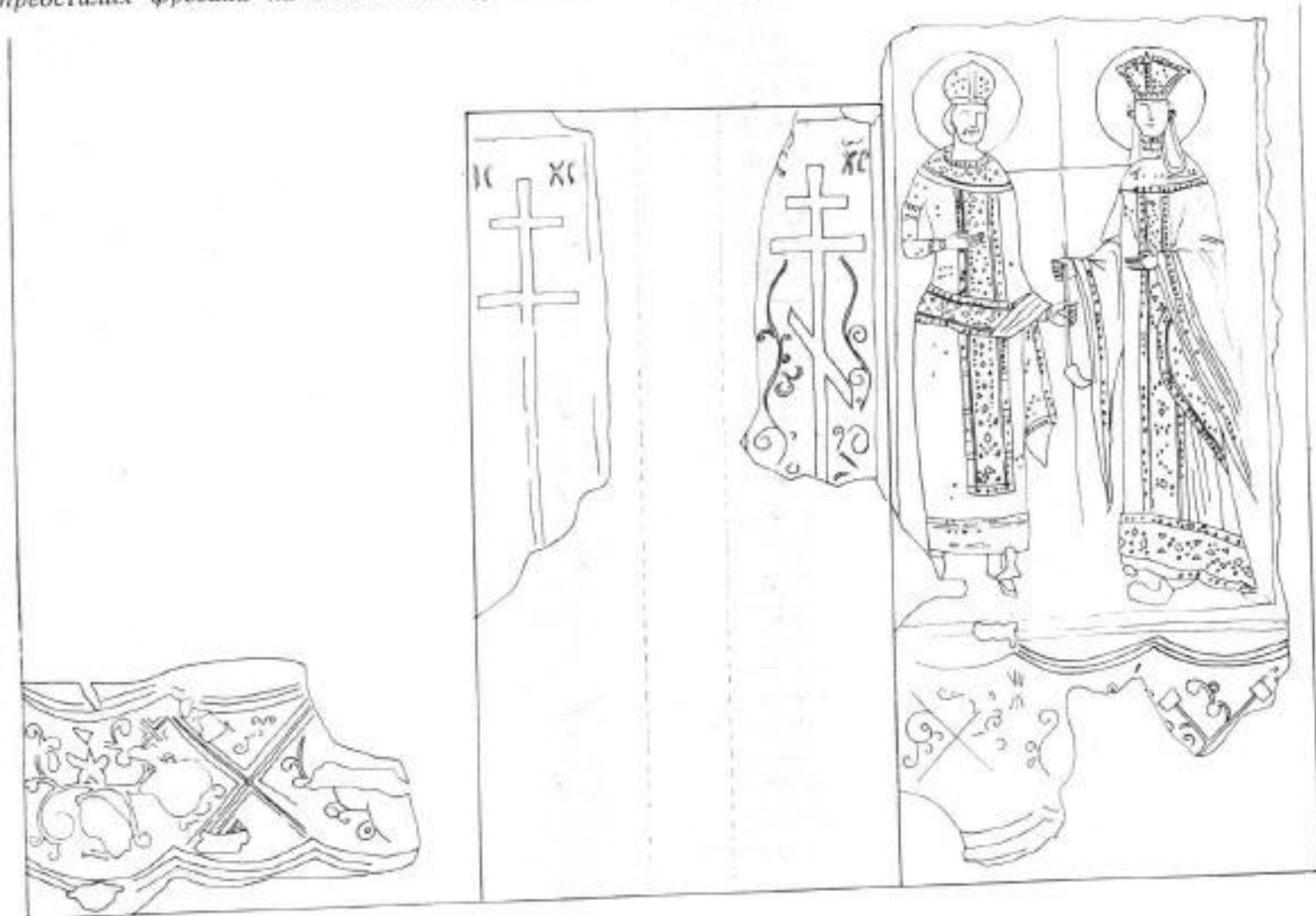
¹³ С. Ђорђевић, *Богородичина црква у Доцу код Студенице*, Саопштења XI (Београд 1970) 55—62.

¹⁴ Исто, 60.

¹⁵ М. В. Веселиновић, *Испосница Светога Саве (у Студеници)*, Братство XI (Београд 1906) 243—252; В. Maleš, *Ispostnica i peštera Sv. Save vise Studenice*, Narodna starina 11 (Zagreb 1925) 265—278.

Сл. 2. Црква Св. Николе у Палежу, распоред преосталих фресака на западном зиду наоса

Fig. 2. Eglise Saint-Nicolas de Palež, disposition des fresques subsistant sur le mur occidental de la nef

Сл. 3. Црква Св. Николе у Палежу, фреске на западном зиду наоса

стручно размотрене, украшене фрескама почетком XVII века.¹⁶

Последња црква у овом крају за коју се скоро поуздано може рећи да потиче из средњег века — храм Св. Саве у Савову — сасвим је непозната грађевина.¹⁷

Fig. 3. Eglise Saint-Nicolas de Palei, fresques subsistant sur le mur occidental de la nef

¹⁶ Р. Станић, *Фреске у Доњој испосници св. Саве код Студенице*, Зборник за ликовне уметности 9 (Нови Сад 1973) 113—136. Уп. 3. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 45—48, 79—86.

¹⁷ Њену основу снимео је Драгутин Милутиновић 1875. Уп. група аутора, *Излози Српског ученог друштва*, 134.

Сл. 4. Црква Св. Николе у Палежу, Св. Кузман и св. Дамјан

Fig. 4. Eglise Saint-Nicolas de Palei, Saints Cosme et Damien

Сл. 5. Црква Св. Николе у Палежу, Цар Константин и
царица Јелена

Fig. 5. Eglise Saint-Nicolas de Palei, Empereur Constantin et
impératrice Hélène

Сл. 6. Црква Св. Николе у Палежу, Успење Богородице —
детал

Fig. 6. Eglise Saint-Nicolas de Palei, Dormition de la Vierge (détail)

О споменицима из времена турске власти, расутим по зеленим студеничким бреговима, у целини је мање писано, а поједини су остали скоро сасвим непознати.

Како сви заједно представљају занимљиву и вредну скупину и истовремено чине круг споменика без чијег се бољег познавања не може сасвим разумети миље који је окруживао студеничку лавру и у чијем је окриљу проналазио свој најдубљи смисао, сматрали смо целисходним да се овим прилогом учини покушај потпунијег предочавања непубликованих ликовних вредности свих цркава у мери коју омогућава прикупљена документација и сазнања стечена непосредним и више пута поновље-

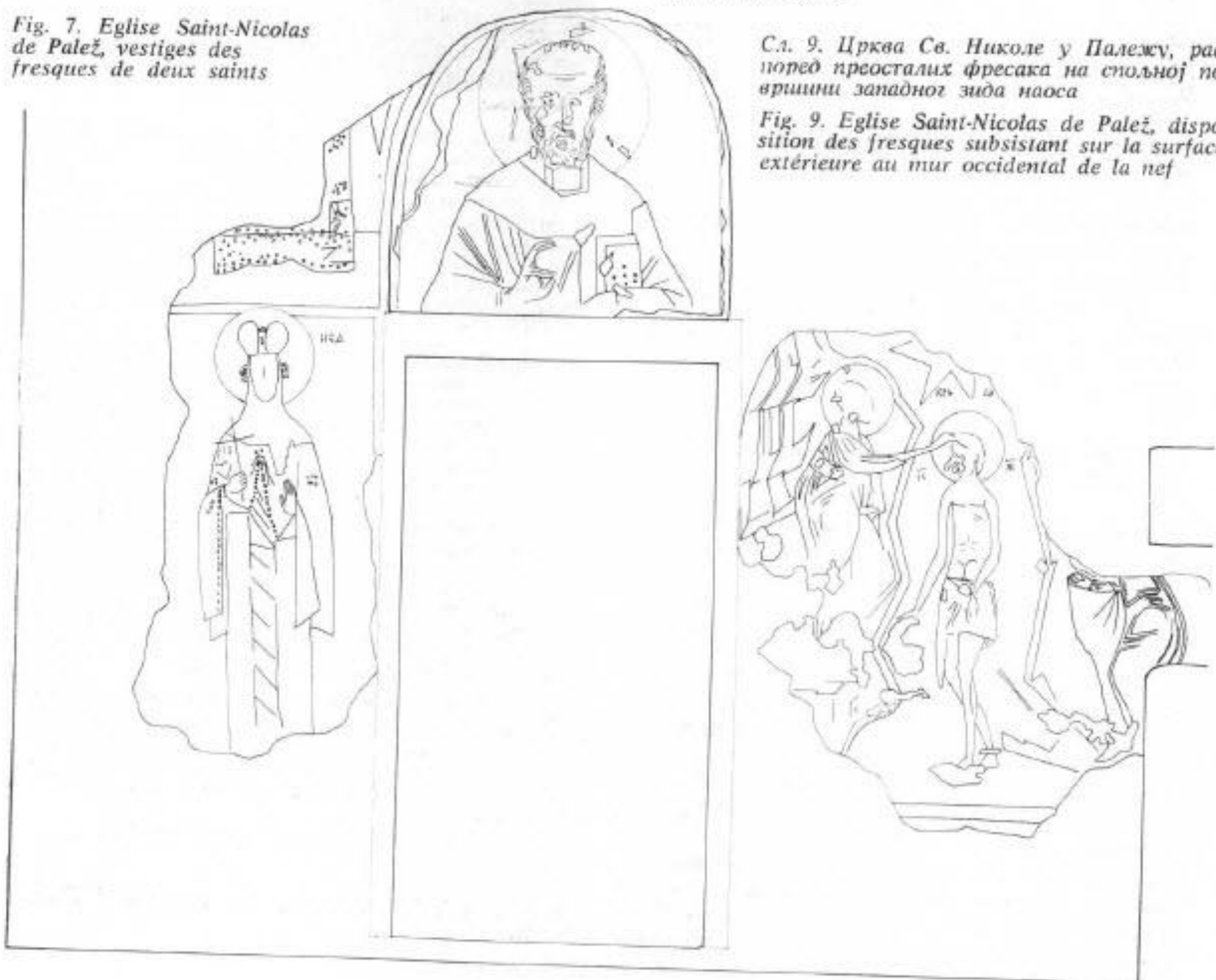
Сл. 7. Црква Св. Николе у Палежу, остаци
двају светитеља

Сл. 8. Црква Св. Николе у Палежу, Св. Никола
патрон цркве

Fig. 8. Eglise Saint-Nicolas de Palež, saint Nicolas,
patron de l'église

Fig. 7. Eglise Saint-Nicolas
de Palež, vestiges des
fresques de deux saints

Сл. 9. Црква Св. Николе у Палежу, рас-
поред преосталих фресака на спољној по-
вршини западног зида наоса

Fig. 9. Eglise Saint-Nicolas de Palež, dispo-
sition des fresques subsistant sur la surface
extérieure au mur occidental de la nef

Сл. 10. Црква Св. Николе у Палежу, Крштење Христово

Fig. 10. Eglise Saint-Nicolas de Palež, le Baptême du Christ

Сл. 11. Црква Св. Николе у Палежу, Св. Недеља

Fig. 11. Eglise Saint-Nicolas de Palež, Sainte Dominique

ним теренским увидом. Задржаћемо се најпре на средњовековним црквама с циљем да прикажемо само оне уметничке вредности које су или необјављене или непотпуно сагледане. Сасвим ћемо изоставити оне храмове који су монографски обрађени и за које сматрамо да су на задовољавајући начин документовани и размотрени. То се у првом реду односи на цркве Св. Преображења у Придворици¹⁸ и Св. Николе у Палежу.¹⁹

ОСТАЦИ ФРЕСАКА У ЦРКВИ СВ. НИКОЛЕ У УШЋУ

Позната под именом Сретење²⁰, ова црква је својевремено била осликана фрескама, укључујући и спољни западни зид, које је од наших савременика први уочио Ђурђе Бошковић.²¹ Не улазећи у опис фресака и друга разматрања, аутор закључује „да по свему судећи упућују на 14-ти век“.²² Јован Нешковић се у свом прилогу²³ задржао само на архитектури и на пројектантским замислима рестаурације грађевине, истичући присуство делимично сачуваних фресака и наводећи Бошковићеве опаске о времену њиховог настанка.²⁴ Нико се, међутим, до сада није освртао на оскудно сачуване сликане површине ове занимљиве целине, која је доживела несрећну судбину услед тога што је црква дуго била без крова. У оквиру пажње вредног подухвата копирања фресака из средњовековних црка-

¹⁸В. Кораћ, *нав. дело*, где је сва старија литература. Треба нагласити да откривени фрагменти живописа количином и степеном своје очуваности не омогућавају подробнију стилску анализу нити пружају довољно елемената за сигурније датовање. О уметничком инвентару Придворице вид. Р. Станић, *Скулпторални портрети ктитора и мајстора...* 68—71; исти, *Конзерваторске белешке*, Зборник радова Народног музеја V (Чачак 1974) 13—23.

¹⁹Б. Павић-Баста, *Црква Св. Николе у Палежу*, 203—212 — исцрпно обрађени архитектура и живопис са израженим опажањем о везама палешких фресака са зидним сликама Марковог манастира. Живопис ове цркве свакако ће и даље заокупљивати пажњу наших научника. Објављујући цртеже које је израдио Милан Ђокић, сликар-конзерватор из Краљева, и неколико репродукција фресака снимљених пре него што је део живописа скинут са зидова цркве, желимо да допринесемо потпунијем увиду у његово пређашње стање, које садржи много више стилских вредности него сада. Негативи се чувају у фототеци Народног музеја у Београду. Фотосе сам добио љубазношћу Десе Милошевић, којој се и овом приликом најсрдачније захваљујем.

²⁰Црква је добила име Сретење јер су на њеном месту, по народној традицији, Вукан и Стефан Првовенчани изашли на сусрет са Немањиним моштима које је носио Сава у Студеницу. Ул. В. Р. Петковић, *Народна енциклопедија IV*, Београд 1929, 343.

²¹Б. Бошковић, *Белешке са путовања*, 288.

²²*Исто*.

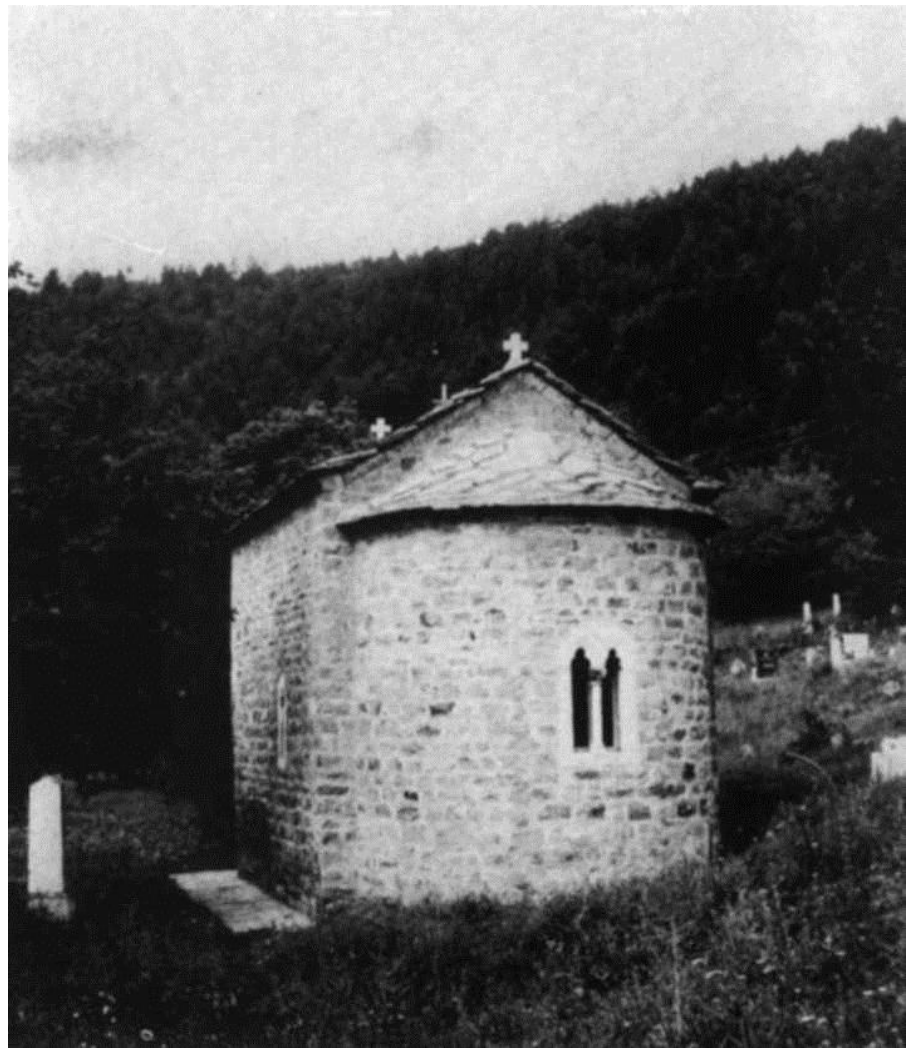
²³Ј. Нешковић, *Obnova crkve Sv. Nikole kod Ušća*, 95—104.

²⁴*Исто*, 97—98.

ва у рушевинама, који је остварен у организацији и под надзором Зденке Живковић и Наде Комненовић, а у склопу програмске делатности Галерије фресака односно Народног музеја у Београду, извршено је копирање најбоље очуваних делова живописа у Ушћу. Копије су биле изложене у Краљеву и Београду, а у каталогу који је тим поводом штампан и у којем су дати основни подаци о цркви и фрескама, преносе се запажања Драгутина Милутиновића о ушћанским фрескама, које је приликом обиласка студеничких споменика видео 1875. године.²⁵ Из Милутиновићевог описа²⁶ и акварела са представом спољног изгледа²⁷, црква у Ушћу је у то време имала знатно очуваније фреске, на којима су поједине фигуре и ликови, који су данас избледели, могли да се идентификују.²⁸

Данашња заоставштина ушћанских фресака знатно је скромнија у односу на фонд који је видео и документовао Д. Милутиновић. Према доскора видљивим траговима фрескомалтера²⁹, сви унутрашњи зидови храма били су прекривени фрескама. Сав преостали живопис данас се налази само на западном зиду — на унутрашњој и спољној страни. Најнижа зона овог зида, у висини сокла, вероватно је била украшена мотивима завесица с орнаментима. На делу зида северно од врата били су представљени цар Константин и царица Јелена, о чему нас, како смо видели, обавештава Д. Милутиновић. Од њихових фигура сада се тешко назиру контуре: готово све је уништено, остали су фрагменти фрескомалтера са бојеним слојем окер и црвених тонова. На супротној, јужној, страни западног зида данас се примећују једва видљиви остаци некадашњих стојећих фигура двају анђела, који су, како сведочи Д. Милутиновић, у рукама држали Христов медаљон. Зону стојећих фигура одваја и данас видљива црвена бордура, изнад које су на горњим површинама биле приказане поједине сцене непознате садржине од којих није остало ни трага.

Најбоље очуване представе налазе се у ниши изнад улазних врата. Реч је о попрсјима светитеља насликаних на плавој позадини. Лево је св. Кузман — **Сѣи Кузма** — одевен у црвенкастожути, јако драпирани огртач. У левој руци држи скалпел, а десна је покривена огртачем. Десно је св. Дамјан — **Сѣи Дамјан** — насликан, такође, у фронталном ставу у ружичасто жутом огртачу. У левој руци држи скалпел, а у десној кутију с лековима. Лица оба светитеља су потпуно уништена. Само је делимично сачувана коса на Дамјановој глави. У потрбушју лука над нишом биле су приказане три личности. У средини, на темену лука, било је попрсје светитеља, од којег је сачуван само део ореола. На јужној половини лука насликано је попрсје једног

Сл. 12. Црква Св. Николе у Ушћу
Fig. 12. Eglise Saint-Nicolas d'Usće

непознатог св. мученика, који је одевен у жуту хаљину са оковратником украшеним бисером. Одозго је тамноцрвени огртач. У десној руци држи крст, као знамење мучеништва, а длан десне шаке окренут је према посматрачу. На северном делу лучне површине приказан је

Св. Пантелејмон — **Сѣи Пантелејмон** — у жутој хаљини и тамноцрвеном огртачу. У десној држи скалпел, а у левој кутију с лековима. Главе оба светитеља су потпуно страдале. На северном и јужном довратнику, на светложутој позадини, насликан је по један црвеноокер крст са криптограмима — **IG XC NN KJ**.

Цела спољна површина западног зида била је украшена фрескама. Сада се виде само трагови стојећих фигура, којих је било шест: по

²⁵ Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама (каталог изложбе), Београд 1980, 10—11, 44, 70, сл. 39—41.

²⁶ Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај Уметничком одсеку Српског ученог друштва*, 237; Д. Милутиновић, *Кратка расправа при отварању петог излога снимака архитектонских, живописних и скулптурних 14. маја 1878*, Гласник СУД XLVII (Београд 1879) 257.

²⁷ *Излози Српског ученог друштва*, 167.

²⁸ „На западном зиду с десне стране врата једва се распознају два крилата анђела, како држе медаљон Христов. С леве стране представљен је цар Константин и царица Јелена... На допозорнику западног прозора су била два светитеља од којих је један Св. Викентије...” Уп. *Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама*, 11.

²⁹ Унутрашње зидне површине цркве омалтерисане су после обнове и том приликом су прекривени остаци фреско-малтера у олтарском простору, северном и јужном зиду наоса.

Сл. 13. Црква Св. Николе у Ушћу, распоред преосталих фресака на западном зиду наоса

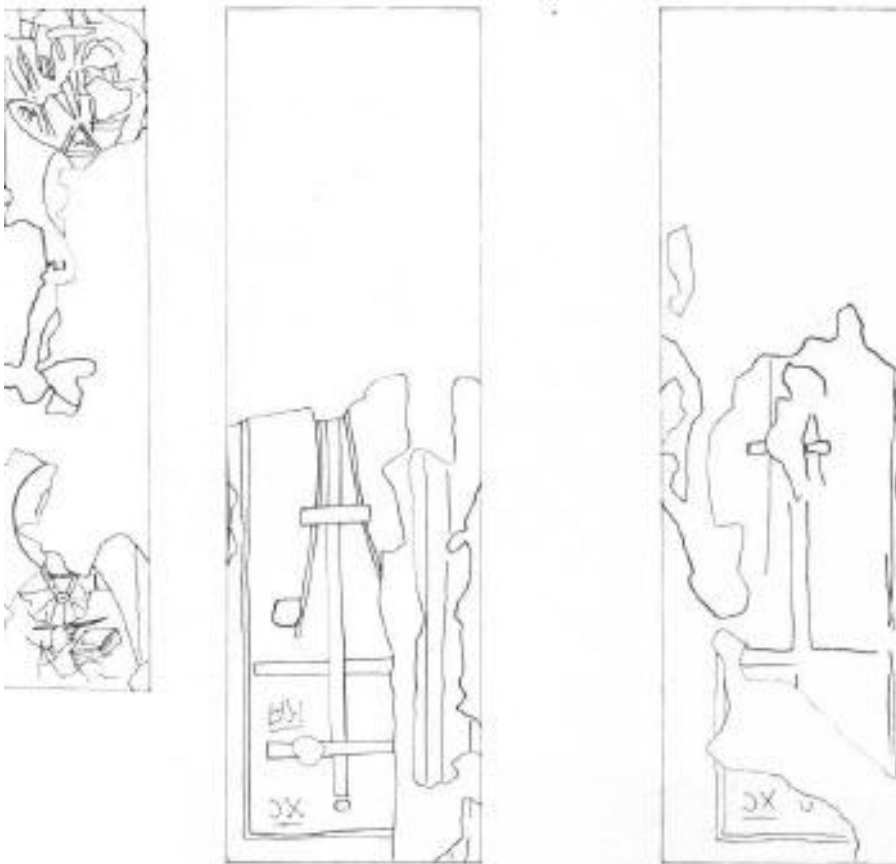
Fig. 13. Eglise Saint-Nicolas d'Ušće, disposition des fresques subsistant sur le mur occidental de la nef

Сл. 14. Црква Св. Николе у Ушћу, Св. Кузман и св. Дамјан

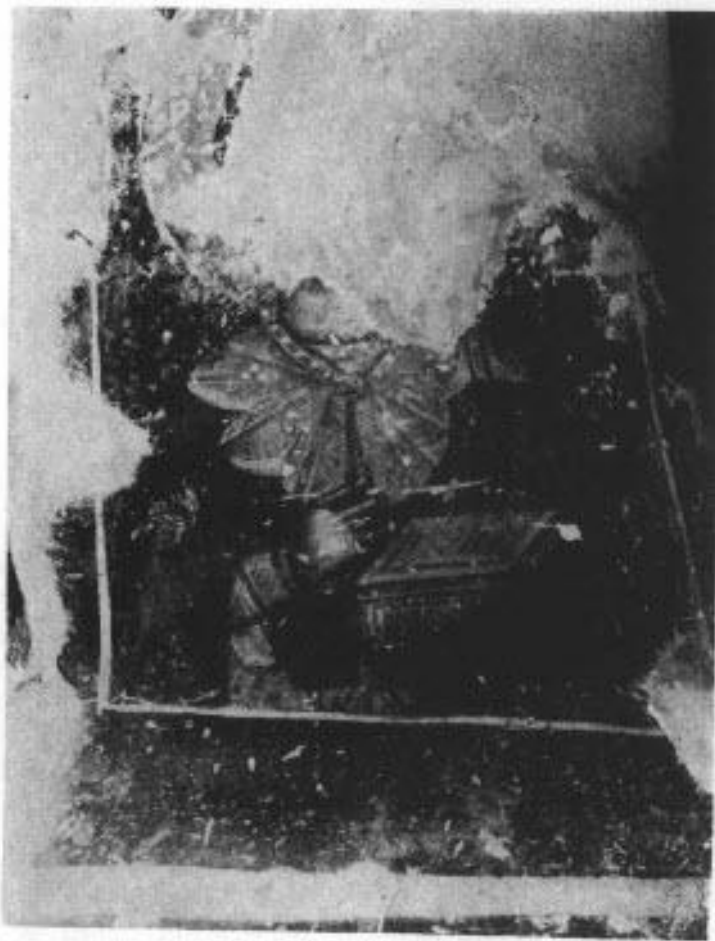
Fig. 14. Eglise Saint-Nicolas d'Ušće, saints Cosme et Damien

Сл. 15. Црква Св. Николе у Ушћу, остаци фресака на доворотницма и потрбуцију лука лунете изнад улазних врата
 Fig. 15. Eglise Saint-Nicolas d'Ušće, vestiges des fresques dans l'embrasure de la porte et dans lunette surmontant le portail

Сл. 16. Црква Св. Николе у Ушћу, Св. Пантелејмон (?)
 Fig. 16. Eglise Saint-Nicolas d'Ušće, saint Pantéléimon (?)

три на левој и десној страни од врата. Примећују се делови одеће и светитељских ореола. У ниши изнад врата је попрсје патрона цркве Св. Николе — **С** Николае — потпуно уништеног лика. Одевен у окерцрвену архијерејску одежду, десном благосиља, а у левој држи затворену књигу. На јужној половини зида, изнад нише са патроном храма, запајају се остаци двеју непознатих сцена.

Све очуване фреске сликане су на плавој позадини. Ореоли су испуњени окержутом бојом, а оивичени црвеним и белим рубом. Сигнатуре су исписане правилно старословенским језиком српске рецензије.³⁰

С обзиром да су преостале фреске тешко оштећене и да ниједна глава светитеља није очувана, врло је тешко извршити њихову потпуну анализу. Боје су добрим делом испране и избледеле. Па ипак, сачуван је општи карактер зидних слика. Њихов цртеж је врло евидентан и одаје руку врло сигурног, мада не много брижљивог мајстора. Извесна мекота, племенитост и гипкоћа линије уверава нас у несумњиву даровитост сликара, који је истовремено — у моделовању одеће, руку и предмета које светитељи држе у рукама — показао зналаштво и поузданост искусног мајстора. Већ је Д. Милутиновић пре непуних сто година, видевши фреске у много бољем стању, истакао да су „ове фреске лепо цртане и прилично моделиране, али колорит плитак, сувише румени жут“.³¹ Иако је добро запазио битне црте овог живописа, он га је ипак погрешно датовоа верујући да потиче из XVII века.³² И поред тога што на први поглед може да нас заведе општи изглед тешко страдалих фресака, које делују естетски скромније, па чак и привидно рустично, кад се боље осмотре битна ликовна својства, поступци у уобличавању колорита и његове хармоније, па и облик слова у натписима — лако се може запазити да је реч о делу насталом у времену српске независности. Питање временског опредељивања фресака уско је повезано са проблемом оснивања цркве. Како не постоје било какви писани

³⁰ На фреско површинама забележени су данас нечитљиви записи. Један потиче из 1697. а други из 1771. године. Нисмо, међутим, запазили записе из којих се види да је овде 1662. године долазио неки јереј Степан, а 1730. патријарх Арсеније. Ул. В. Р. Петковић, *Народна енциклопедија*, 343.

³¹ Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама, 11.

³² Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај уметничком одсеку Српског ученог друштва*, 237. Другом приликом, сврставајући живопис из Ушћа у посебну школу у коју убраја фреске из студеничке Краљеве цркве, Годовића, Брвеника и Баљевца, Д. Милутиновић каже: „Цртеж је врло тачан и мек, нарочито у појединих достојанствених фигура, које су још и лепо пропорционисане. Пластика је природна и брижљиво изведена како у главама, тако и драперији. Живописачка је техника особито савршена. Колорит је дубок, топал, провидан и тако хармоничан, да цео живопис због посредујућих средњих тонова добија неку чаробну нежност. Напротив цртеж у композицијама од многих фигура није онако природан као што је у засебним фигурама; цртеж је крут и доста дрвењаст, чим ваља изразити жив телесан покрет у каквом необичном положају. Много бољи је цртеж у фигуралним композицијама које представљају какав тих и свечан спровод“ *Вид. Кратка расправа при отварању петог излога снимака...*, 257.

Сл. 17. Црква Св. Николе у Ушћу, непознати св. мученик
Fig. 17. Saint-Nicolas d'Ušće, martyr non identifié

ност и релативну несигурност. У оваквим случајевима, кад не постоји довољно елемената за стицање потпунијег увида у стилске и иконографске одлике и кад при том ниједан историјски податак не може да притекне у помоћ,

Сл. 18. Црква Св. Николе у Ушћу, крст са криптограмом
Fig. 18. Eglise Saint-Nicolas d'Ušće, croix an cryptogramme

подаци који би нешто одређеније говорили о времену настанка цркве, мишљења већине истраживача, која се заснивају на стилским својствима архитектуре и њене пластике, указују на настанак храма у XIV веку. Премда се у погледу времена грађења цркве не изјашњава, осврћући се на фреске, Б. Бошковић их, како смо видели, сврстава у наслеђе XIV века³³, мислећи при том, вероватно, да је и храм грађен у то време. В. Р. Петковић остатке фресака ставља у XVII столеће³⁴, а Ј. Неškовић указује на прву половину XIV века као време у којем је храм настао, остављајући питање датовања фресака по страни, с тим што се задовољио навођењем Бошковићевог мишљења.³⁵ У настојању да што тачније утврди време живописања ове цркве, најодређенији је Радомир Николић, који сматра да фрагменти фресака из Ушћа потичу из око 1320. године.³⁶

Чини се, ипак, да не може бити двоумљења око питања да ли су ове фреске настале у предтурско време, али засигурно постоје бројне тешкоће да се сасвим прецизно датују. Недовољна очуваност је основни разлог за опрез-

³³ Б. Бошковић, *Белешке са путовања*, 288.

³⁴ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика...*, 220; исти, *Народна енциклопедија*, 343.

³⁵ Ј. Неškовић, *нав. дело*, 97.

³⁶ Р. Николић, *Чување и одржавање зидних слика*, Београд 1969, 25.

Сл. 19. Црква Св. Николе у Ушћу, остаци фресака на спољној површини западног зида наоса

Fig. 19. Eglise Saint-Nicolas d'Ušće, vestiges des fresques décorant la surface extérieure du mur occidental de la nef

мора се поћи од преосталих видљивих својстава из оквира целине дела и од уметничких збивања на простору где је то дело настало у раздобљу коме оно у ширем смислу припада. Истакнуто је већ да оскудни фрагменти овог живописа упућују на одлике оног зидног сликарства које садржи довољно евидентних обележја типичних за XIV век. Кад је реч о овом столећу, неизбежно се намеће својом вредношћу сјајни ансамбл зидних слика у Краљевој цркви у Студеници, удаљеној једва осам километара од Ушћа, и то првенствено као дело у чијем присуству и вези ваља сагледати појаву живописа у храму варошице на ушћу Студенице у Ибар. У погледу уметничких квалитета апсолутну превласт има задужбина краља Милутина, а кад упоредимо уметничка схватања из којих су оба дела проистекла, суочићемо се са сродношћу која нас води у исто или бар у приближно доба. С дру-

ге стране, у потрази за сведочанствима о уметничким збивањима у овој области у веку коме припада сада обновљена црква у Ушћу, не можемо да изгубимо из вида занимљиве и по много чему самосвојне фреске у цркви Св. Николе у оближњем Баљевцу. Исцрпна разматрања свих обележја ове неупоредиво боље очуване фрескоцелине имала су исход у датовању у четрдесете или педесете године XIV века.³⁷ Фреске у цркви Св. Јоакима и Ане у Студеници, настале око 1314. године³⁸, и живопис

¹⁷ Р. Станић, *Фреске цркве Св. Николе у Баљевцу код Раике*, Саопштења X (Београд 1974) 53—75; исти, *Зидно сликарство у околини Раике*, Рашка 4—5 (Рашка 1973) 64—67". Бледи фрагменти фресака у цркви Св. Николе у Шумнику, удаљеном 3 km од Баљевца, неодољиво подсећају на живопис баљевачке цркве. Уп. Р. Станић, *Црква Св. Николе у Шумнику код Раике*, Саопштења IX (Београд 1970) 101—109.

³⁸ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 51.

из баљевачке цркве сматрамо одредницом раздобља у коме су могле зидне слике у Ушћу да угледају светло дана. Другим речима, мислимо да су зидови ушћанског храма осликани после боравка Михаила и Еутихија у Студеници, а пре украшавања храма у Баљевцу, које су извели мајстори приспели с других страна. Било би сасвим неупутно једва развојне и јако унакажене слике гробљанске цркве у Ушћу приписивати некој радионици, али ако би требало по видљивим својствима указивати на одређену блискост, онда би се много пре могло рећи да стоје у чвршћој вези са кругом Милутинових сликара него са анонимним мајсторима баљевачког храма.

ОСТАЦИ ФРЕСАКА У БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ У ДОЦУ

У току свог истраживачког похода споменицима студеничког краја, М. Валтровић и Д. Милутиновић су запазили да је архитектура Богородичине цркве у селу Долац, удаљеном непуних 5 km југозападно од Студенице, најзанимљивија од свих које су на овом простору 1875. године испитивали.³⁹ Д. Милутиновић је по архитектонскопросторном склопу убраја у тзв. пету групу споменика у студеничкој области, истичући да су фреске делимично сачуване.⁴⁰ Капела над криптом, по свему судећи, саграђена је крајем XII или почетком XIII века.⁴¹ Обновљена је 1441/1442. године, што сазнајемо из јако оштећеног фресконатписа исписаног на унутрашњој страни источног зида капеле.⁴² Унутрашњи зидови капеле били су, изгледа, у целини живописани, док је накнадно дозидана и данас највећим делом порушена припрата одвајкада била без фресака или су у неко непознато време без трага нестале. На жалост, до данас су сачувани само бледи остаци зидних слика у источном делу капеле, односно олтарској апсиди и источном зиду изнад лучног отвора.

У полукалоти апсиде била је насликана Богородица Оранта с анђелима. Данас је преостао само анђеоски северни од Богородице и то фрагментарно. Види се његова глава са веома оштећеним ликом. Према остацима његове фигуре може се наслутити да је био одевен у бледоплаву хаљину са лоросом црвене боје украшеним бисерним зрнцима. Сликан је до испод појаса. Фигура Богородице с Христом потпуно је уништена, с обзиром да је овај део апсиде био порушен.⁴³ Од анђела насликаног јужно од Богородице данас се види део ореола и остатак кестењасте косе. Ове фреске сликане су на плавој позадини. Одликују се колористичком засићеношћу, сигурношћу цртежа и пуноћом волумена. Иако су у знатној мери изгубиле своја првобитна обележја, запажа се

Сл. 20. Богородичина црква у Доцу
Fig. 20. Eglise de la Vierge de Doc

несумњив квалитет и у техничком и у стилском погледу. Постојане и густе боје интензивних окер тонова са маслинастозеленим сенкама говоре нам о неоспорној ликовној култури мајстора, која неодољиво подсећа на сликара што је између 1230. и 1240. године украсио зидове цркве Св. Николе у Студеници.⁴⁴

Други, млађи слој фресака чини сасвим посебну ликовну целину. Он покрива површину сегмента изнад олтарске апсиде, а испод свода. Највећи простор заузима представа Исуса Христа Пантократора. Његово у доброј мери страдало попрсје садржи ипак довољно елемената за стицање опште представе о најважнијим иконографсколиковним особинама. Дат у фронталном ставу, дуге тамноцрвене косе која у увојцима пада по раменима, десном руком благосиља, а у левој држи затворену књигу. Оде-

³⁹ Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај Уметничком одсеку Српског ученог друштва...*, 234.

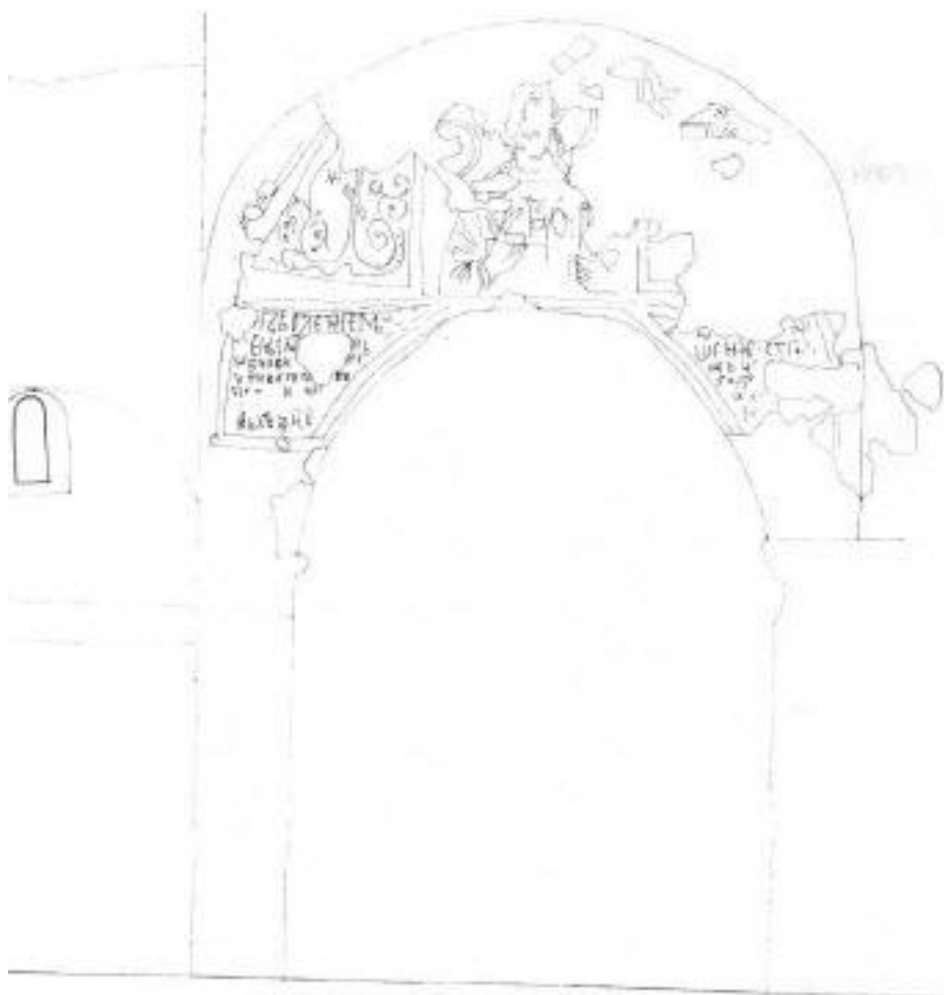
⁴⁰ Д. Милутиновић, *Кратка расправа при отварању петог излога снимака...*, 252—253.

⁴¹ С. Ђорђевић, *Богородичина црква у Доцу код Студенице*, 60.

⁴² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи. I*, Београд 1902, бр. 295. Није јасно зашто је и данас добро читљиву годину **С Ц Н** Љ. Стојановић прочитао као 1441—1451, кад је јасно да је реч о години 1441/1442.

⁴³ Године 1969. Завод за заштиту споменика културе из Краљева извршио је неопходна истраживања и конзерваторско-рестаураторске радове на споменику и том приликом је обновљена олтарска апсида. Уп. С. Ђорђевић, *нав. дело*, 60—62, сл 4 и 7. Фрагменти живописа су конзервирани 1973. године. Вид. Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву...*, 301.

⁴⁴ В. Ј. Ђурић, *нав. дело*, 37, сл. 30, Т. XXV.

Сл. 21. Богородичина црква у Доцу, остаци фресака на источном зиду и олтарској апсиди

Fig. 21. Eglise de la Vierge de Doc, vestiges des fresques décorant le mur oriental de l'abside du sanctuaire

Сл. 23. Богородичина црква у Доцу, северни део натписа и разлистали крст са криптограмом

Fig. 23. Eglise de la Vierge de Doc, partie septentrionale de l'inscription et croix fleuronnée au cryptogramme

Сл. 22. Богородичина црква у Доцу, калк северног дела натписа по снимку из 1959. године, цртеж Зденке Живковић

Fig. 22. Eglise de la Vierge de Doc, calque de la partie septentrionale de l'inscription, d'après la photographie de 1959, dessin de Zdenka Živković

вен је у тамноцрвени хитон и светлоплави химатион. Ореол је жуте боје, оивичен црвеним рубом. Инкарнат је ружичастосмеђ оа затамњењима црвене боје. Драперије су доста небрижљиво обрађене, при чему није изостала релативна тачност цртежа. Позадина је зелена,

а сигнатура није очувана. Лево и десно од Христовог попрсја наслижан је по један разлистали крст са криптограмом $\overline{\text{IG XC NI KA}}$. Леви, много очуванији крст показује изразиту лежерност, па и немарност у сликању. Обе представе су уоквирене широким тамноцрве-

Сл. 24. Богородичина црква у Доцу, јужни део натписа

Fig. 24. Eglise de la Vierge de Doc, partie méridionale de l'inscription

ним бордурама. Фресконатпис, исписан црвеним словима величине од 2 до 7 cm у осам редова на чеоној страни лука источног зида, уверава нас да је настао истовремено и руком истог мајстора који је сликао Исуса Христа Пантократора и разлистале стилизоване крстове. Кад се то има у виду, уз податак да је 1441/1442. године, како се у натпису наводи, црква обновљена, онда није тешко схватити да је исте године настао овај млађи слој живописа.⁴⁵ Његова стилска обележја сасвим се уклапају у уметничке прилике овог раздобља, кад су већ давно били пољуљани темељи независности и кад су збивања у области стваралаштва све више улазила у оквире хаотичног немира, немоћи и издисаја. Нервозна и површна палета долачког сликара — савременика деспота Ђурђа Бранковића — бледих и неуверљивих тонова, упућује на чињеницу да је ову црквицу, за чију су обнову вероватно постојали јаки разлози, који су свакако лежали у њеној дугој традицији и угледу непознатог ктитора, осликао, можда трудом студеничког братства, мајстор чија су знања и способности били скромни управо онодико колико су у то време били несигурни и неповољни услови за настанак дела истакнутијих вредности. Рађене журно и исхитрено, о чему сведочи и нервозно исписан натпис, ове фре-

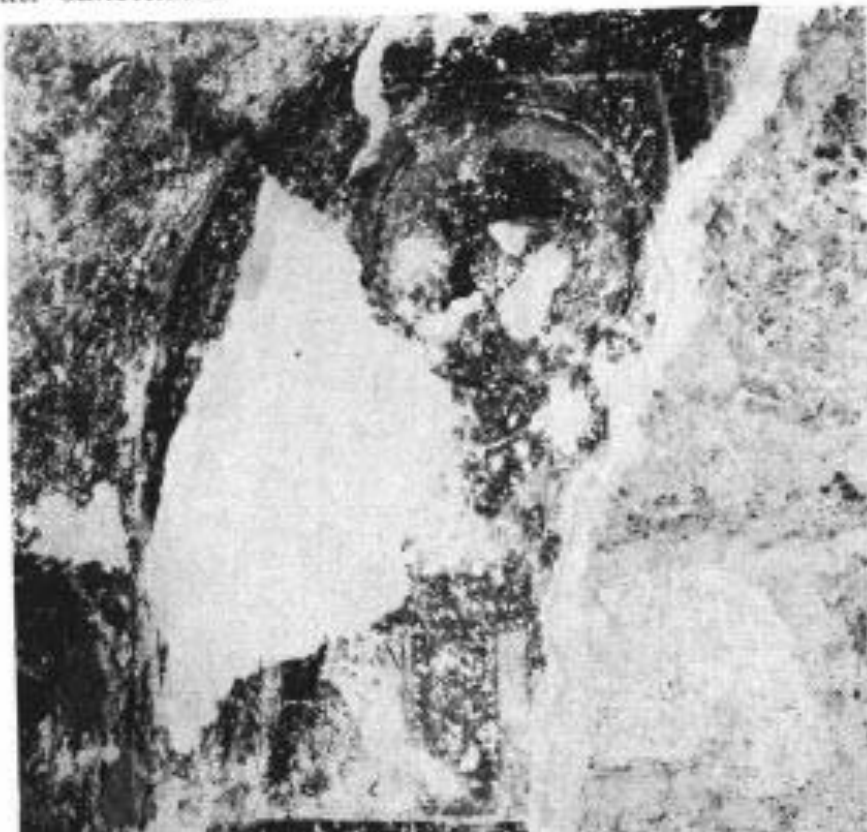
ске као да говоре о неком посебном, већ драматичном тренутку у коме су настале. Макар колико биле минорне по свом ликовном квалитету, оне су значајне као сведочанство о једном немирном и злослутном времену, из кога је преостало релативно мало доказа о сликарској активности већег замаха, и о раздобљу када су све више ишчезавали они токови који су српско средњовековно зидно сликарство увели у врхове уметничког стварања византијског културног света.

Од средњовековних цркава у овом крају свакако треба указати на присуство развалина храма у селу Савову. Постављена у дну села и скривена растињем, црква се готово не примећује све док се не дође надомак њој. По свом архитектонском решењу подсећа на цркву Св. Николе у Палежу. У основи је једнобродна грађевина с полукружном олтарском апсидом на истоку. Била је покривена полуобличастим сводом који су ојачавала два лука ношена пиластрима. Зидана је од ломљеног

⁴⁵ О датовању преосталог живописа забележена су два мишљења: Н. Комненовић, *Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама* (каталожки део), 49, истиче да је цео живопис настао у време обнове капеле, док је Р. Николић, *нав. дело*, 26, са извесном резервом годину 1480. означио као време настанка фресака. И један и други аутор не указују на присуство двају живописа. У проблем датовања живописа нису се упуштали: В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика...*, 35, и М. Кашанин, *Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb MCMLVIII*, 37, и *Enciklopedija likovnih umjetnosti, 2, Zagreb MCMLXII*, 66.

Сл. 25. Богородичина црква у Доцу, ангел у олтарској апсиди

Fig. 25. Eglise de la Vierge de Doc, ange de l'abside du sanctuaire

Сл. 26. Богородичина црква у Доцу, Исус Христос Пантократор
Fig. 26. Eglise de la Vierge de Doc, le Christ Pantocrator

камена шкриљца и кречњака, а сводови и делови око прозора и врата — од сиге. Својевремено, приликом неке обнове, дужина цркве је скраћена померањем западног зида према истоку. Овај зид је иначе изгубио првобитна својства. Иако је црква одавно у рушевинама, доста је добро очуван јужни зид, чија се висина местимично креће до нивоа почетка свода. Судећи по остацима фресака на овом зиду и другим површинама, унутрашњост цркве била је, изгледа, у целини живописана. Фрагменти истрвених боја у доњој зони једва наговештавају некадашње присуство стојећих фигура. Нешто боље очуване делове чине орнаменталне представе у допозорницима, које по мотивима и начину обраде подсећају на орнаменте на допозорницима и у нишама цркве Св. Николе у Палежу.⁴⁶ Бледи остаци фресака не садрже довољно података да се ближе одреди време њиховог настанка, али се неће погрешити ако се каже да им порекло треба тражити у распону од друге половине XIV до почетка XV века. Све нам се чини да је са зидова ове занимљиве цркве заувек ишчезао живопис, по лепоти и вредности раван оном у Палежу, чији се даровити мајстор можда зауставио на врлетима Чемерна да би на зидовима у Савову бојама уобличио поетику којом се већ раскошно исказао у цркви непознатог палешког властелина.

*

Без бољег познавања зидног сликарства из времена турске власти насталог у самој Студеници и споменицима њене околине, не би

се могла успоставити потпуна представа о развојним токовима ове уметничке делатности не само у старим рашким областима већ и на читавом подручју пећке патријаршије. Сликаство у студеничкој Богородичиној цркви, настало 1568. године⁴⁷, за чије се високе стилске вредности свакако везује наш најбољи сликар XVI века — зограф Лонгин, затим фреске у Доњој испосници св. Саве, у чијем је мајстору др Здравко Кајмаковић препознао Георгија Митрофановића⁴⁸, најдаровитијег и најплоднијег српског сликара XVII века, и Деизисни чин из цркве Св. Николе у Студеници, који с правом приписују овом уметнику⁴⁹, представљају она дела која се не могу заобићи при сагледавању не само опуса ових сликара, већ и оних остварења што чине обележја једне уметничке епохе у старим српским областима. Захваљујући чињеници да су ове целине већ постале својина науке и да је она овладала знањима о њиховом пореклу и вредностима⁵⁰, у стању смо да им одредимо достојно место у историји нашег поствизантијског сликарства. То се, међутим, не може рећи за друге споменике око Студенице, зато што су мало или сасвим непознати, а и због тога што им ипак вредности нису тако истакнуте. Уосталом, треба их најпре упознати, а потом судити о њиховом месту у сликарској баштини овог подручја и шире. Овом приликом биће речи о фреокама двеју цркава: у Врху и Милићима, о којима се поуздано може говорити као о споменицима из раздобља турске

⁴⁶Црква у Савову је посвећена св. Сави. По традицији, храм је подигао св. Сава у доба када је пребивао у својој оближњој испосници. У време када су М. Валтровић и Д. Милутиновић снимали цркве у овом крају, црква у Савову је имала знатно боље сачуван живопис. Према Д. Милутиновићу, фреске из Савова, заједно са живописом у Милићима, Палежу и Шумнику, „образују једну школу живописа“. „Он показује, истиче Милутиновић мислећи на живопис Савова и других цркава, строг цртеж појединих фигура у мирном положају. Пропорција људског тела правилна је. Фигуре, а нарочито гужве од њихових одећа пластично су моделиране. Колорит је јасан и прозачан, али у целини немирно — шарен. Техника је у доношењу боја сигурна, но не увек брижљива. Фигуралне композиције не показују онакав цртеж, какав би одговарао замишљеном покрету тела, те тако се примећује у целини неко крутило и дрвеност“. Уп. *Кратка расправа при отварању петог излога снимака...* 256—257.

⁴⁷С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 122—125, 167—169, где је сва важнија литература.

⁴⁸З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић* 45—48.

⁴⁹А. Сковран, *Деизисна плоча Георгија Митрофановића у Студеници*, Саопштења IV (Београд 1961) 33—38.

⁵⁰Упркос свом значају студеничке фреске из 1568 године још нису добиле одговарајућу студију са потпуном научном документацијом.

превласти.⁵¹ Већина данас порушених храмова била је украшена фрескама, о чему можда понајбоље сведоче трагови живописа цркве у Годовићу, чији незнатни остаци не допуштају било какве констатације.

ФРЕСКЕ У ЦРКВИ СВ. БОГОРОДИЦЕ У ВРХУ

Постављена на заравни усред сеоског гробља, црква у селу Врху, удаљеном око 6 km југозападно од Студенице, скромна је и неугледна грађевина малих димензија и једноставне архитектуре. Са основом правоугаоног облика, која се на истоку завршава полукружном апсидом, храм је у знатној мери укопан у земљу с циљем да буде мање истакнут, остављајући тиме утисак доста ниског објекта. Међутим, његова унутрашњост је по просторном решењу и племенитим пропорцијама дошла до пуног израза. Висок полуобличасти, по средини благо преломљен свод, ношен прислоњеним луцима уз бочне зидове, покрива цркву над којом је двосливни кров с покривачем од мермерних плоча, прибављених у оближњим радочелским мајданима. Црква је једним делом грађена од надгробних споменика, међу којима је један с натписом.⁵² Скулпторална мермерна представа неке личности која је уграђена у зид олтарске апсиде указује на могућност да је у питању портрет градитеља или ктитора храма.⁵³ Према натпису уклесаном у мермерну плочу изнад улазних врата, који гласи:

Съградн се си храмъ въ лето 3 Р К 3⁵⁴.

црква је подигнута 1619/1620. године.

Иако је вршка црква у архитектонском погледу сачувана у првобитном облику и стању⁵⁵, њене фреске, које су својевремено покривале све унутрашње зидове, доспеле су до нашег времена само као део некадашње складне и лепе ликовне целине. Разлоге страдања ових декорација треба свакако тражити у дуготрајном влажењу храма, а вероватно и у дејству атмосферских чинилаца у време када је био необезбеђен кров грађевине. Кад се има у виду да је живопис неповратно пропао у највећем делу наоса и да су преостале површине претрпеле извесне промене услед пожара, онда се може схватити колики је губитак нанесен овом занимљивом споменику.

У простору наоса, рашчлањеном пиластрима и прислоњеним луковима, фреске су данас очуване само на северном и јужном зиду, и то на површинама које омеђују ступци што носе источне прислоњене лукове. Сем тога, сачувани су делови фресака на сегменту испод свода, а изнад дрвене олтарске преграде. Западни зид наоса и сводне површине остаци су без видљивих трагова фресака, осим што остаци

Сл. 27. Црква Св. Богородице у Врху

Fig. 27. Eglise de la Vierge de Vrh

фрескомалтера сведоче о некадашњем присуству зидног украса.

На источном делу северног зида, под прислоњеним луком, насликана је сцена како св. Ђорђе убија аждају. Ово је по површини највећа очувана композиција. Приказан је св. Ђорђе — *Свѣтѣ Георгіе* — као голобрад младић у ратничкој опреми (плава доња хаљина, окержути панцир и ружичасти огртач) како јашући на бледоплавом коњу снажним покретом пробада копљем разјапљене чељусту немани која се налази на обади језера. О десном куку виси му сабља увучена у окер орице

⁵¹ У студеничком крају налазе се цркве још у следећим селима: Брезови, Годовићу, Реци, Тепечима, Жељезници и Косурићу. Неке од њих сачуване су у целини, а неке су у рушевинама. Ниједна није публикована. Шире посматрано, у студеничкој области су лоциране и цркве у Рудну (Дражиновићи), Поцесју, Јарандолу, Бинићима и Боровићима. О томе вид. Р. Станић, *Непознате цркве у околини Рашке*, Саопштења VIII (Београд 1969) 213—224.

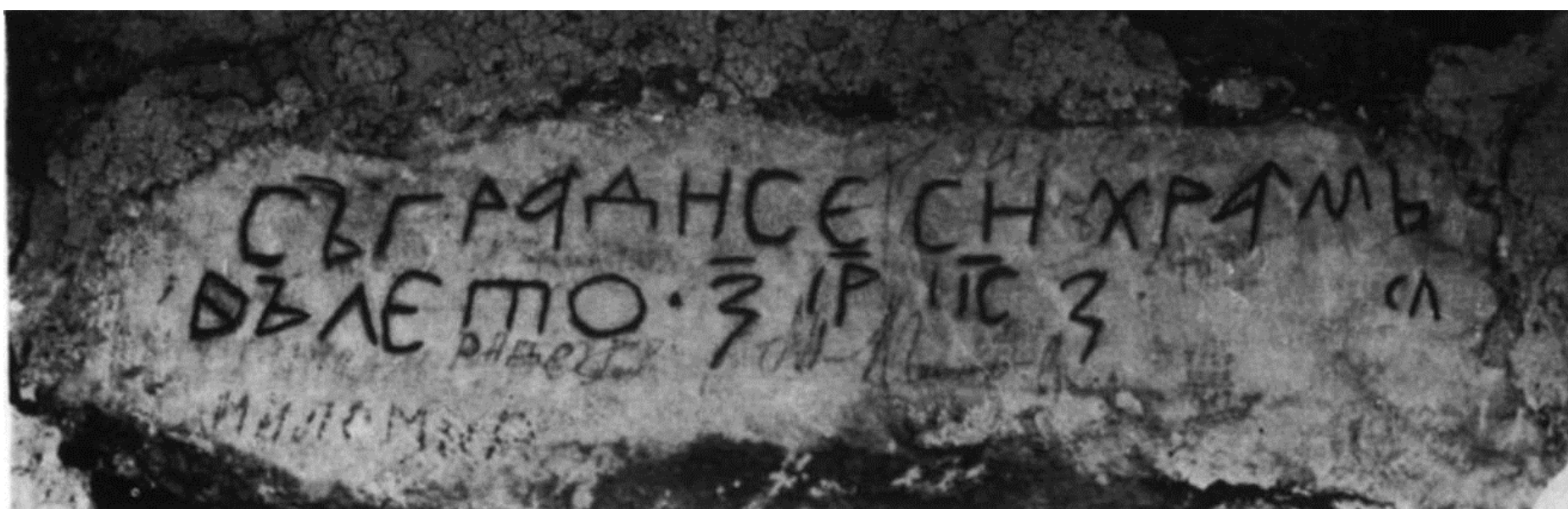
⁵² Овај надгробник је уграђен као допрозорник на јужном зиду. Натпис гласи: *IG XC NN KJ post. Ania.*

⁵³ Р. Станић, *Скулпторални портрети ктитора и мајстора на црквама XV—XVII века у западној Србији и Санџаку*, 74, сл. 13.

⁵⁴ Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, бр. 1899*. Вероватно омашком година *3 Р К 3* прочитана је као 7197, а треба 7127.

⁵⁵ Архитектонскоконзерваторске интервенције, које су изведене у новије време, нису откриле никакве битне промене у грађевинском организму цркве. Уп. Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву 1965. до 1975. године*, 297.

Сл. 28. Црква Св. Богородице у Врху, натпис о градњи цркве из 1619/1620. године

Fig. 28. Eglise de la Vierge de Vrh, inscription de 1619/1620 relative à la construction de l'église

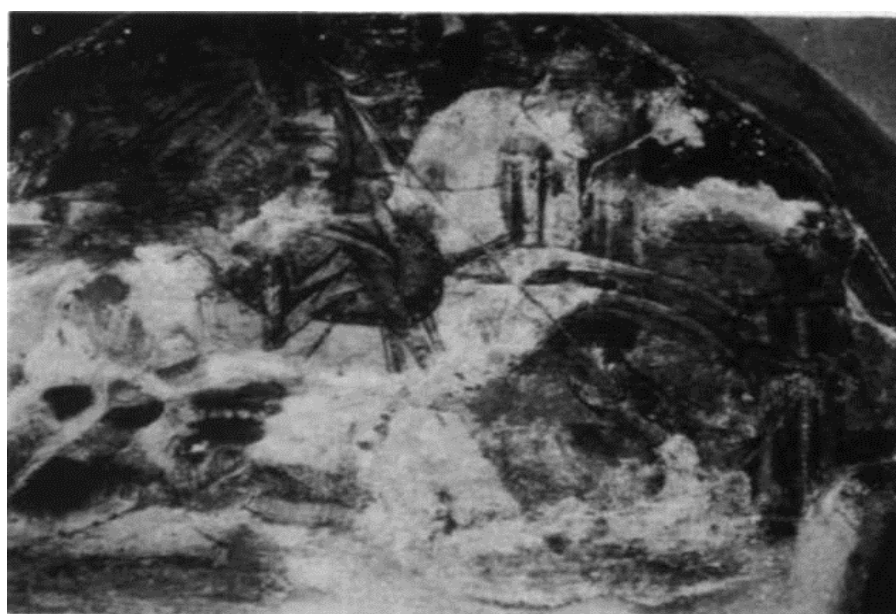
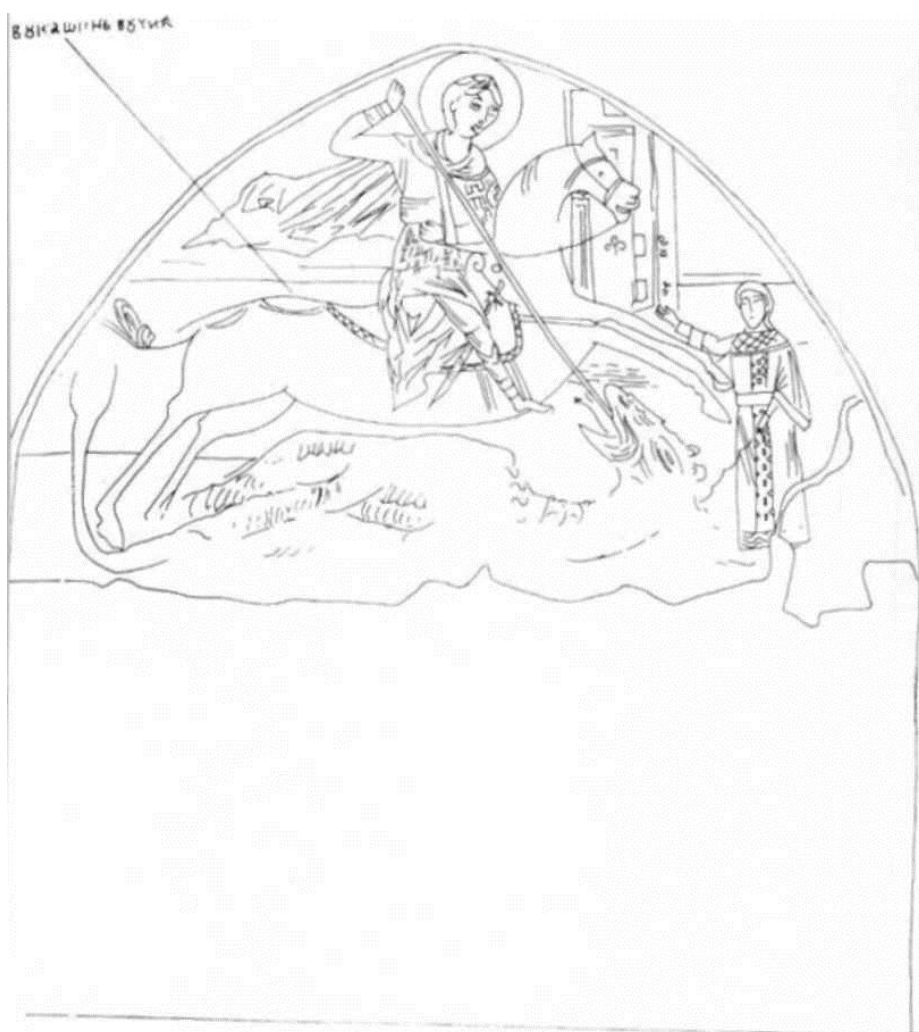
украшене белим шрафама. Мада је аждаја јако оштећена, види се да је представљена у виду крилатог четвороношца тамноплаве боје. Веома је добро сачувана фигура принцезе која, ганута и задивљена, посматра спасоносни подвиг св. Георгија. Одевена је у карминцрвену одећу са златном царском круном на глави украшеном бисерним зрнцима. У позадини су грађевине града Вирита, где се збио овај до гађај.⁵⁶ Овако сажето и поједностављено сликана композиција, која није лишена динамизма, али ни извесне свеже наивности, сусреће се у већем броју наших цркава насталих у

времену турске превласти.⁵⁷ Изразита популарност овог светитеља у нашем народу⁵⁸ условила је, готово неизоставно, присуство св. Георгија у програму осликовања наших храмова

⁵⁶ Ј. Поповић, *Житија светих за мај и новембар* (сепарат), Београд 1980, 29.

⁵⁷ С. Петковић, *нав. дело*, 161—211; 3. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 313—373.

⁵⁸ М. Пурковић, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећивању*, Богословље XIV (Београд 1939) 163—168.

Сл. 31. Црква Св. Богородице у Врху, Св. Борђе убија аждају — детаљ

Fig. 31. Eglise de la Vierge de Vrh, saint Georges tuant le dragon

Сл. 29. Црква Св. Богородице у Врху, Св. Борђе убија аждају

Fig. 29. Eglise de la Vierge de Vrh, saint Georges tuant le dragon, détail, représentation de la princesse

Сл. 30. Црква Св. Богородице у Врху, Св. Борбе убија аждају — детаљ принцезе

Fig. 30. Eglise de la Vierge de Vrh, saint Georges tuant le dragon, détail

посебно у раздобљу после пада српске независности. Запис на композицији, исписан црним словима на смеђој позадини, а који гласи: (Ш)иса Ескашинъ Есчићевикъ навео је неке наше истраживаче на помисао да је реч о документу који садржи потпис мајстора што је сликао фреске у овој цркви.⁵⁹ Новија гледишта, међутим, указују на чињеницу да је у питању приложнички запис, а не потпис аутора фресака.

На супротном, јужном зиду, под прислоњеним луком, приказана је монументална представа св. Николе, чија сигнатура није сачувана. Постављен фронтално, светитељ десном руком благосиља, а у левој држи затворену књигу. Одевен је у тамноплаву хаљину и љубичаст огртач, преко којег је светли омофор са црним крстовима. Корице књиге су окержуге са украсима од црвених драгих каменова. Глава св. Николе је јако оштећена, а доњи део фигуре скоро потпуно уништен. Десно од св. Николе

⁵⁹ С Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 70, сл. 41. Уп. Р. Станић. *Вукашин Вучићевић — мало познати сликар XVII века*, Октобар 49 (Краљево 1970) 16.

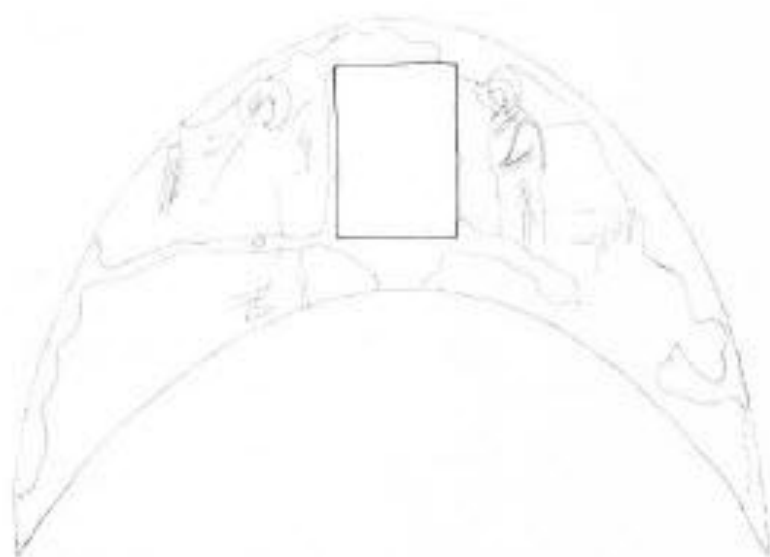
Сл. 32. Црква Св. Богородице у Врху, Св. Никола и Деизис
Fig. 32. — Eglise de la Vierge de Vrh, saint Nicolas et la Déisis

насликан је Деизис. У средини је Исус Христос

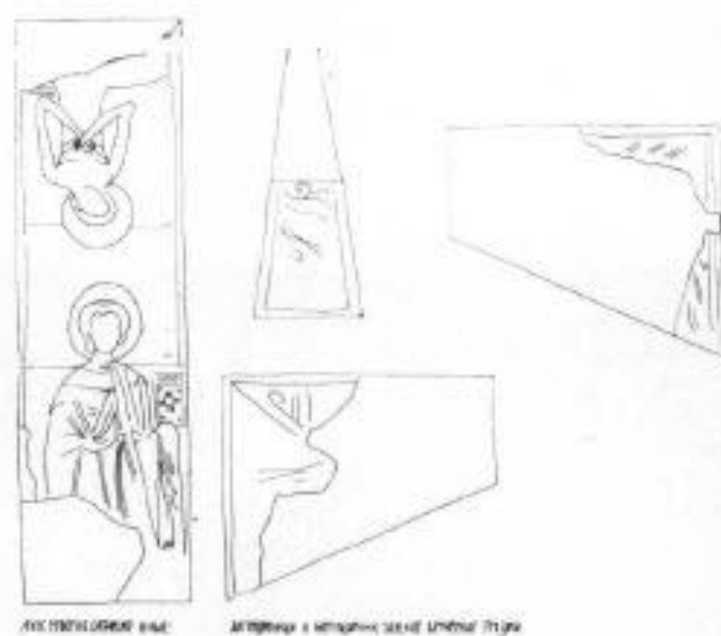
— ІС ХС — са крилима, лево Богородица, а деоно св. Јован Претеча. Христос је обучен у сивој плави хитон и ружичасти химатион. Крила су му светлоцрвена. Од Богородичине фигуре сачуван је само део ореола, а од Јованове такође незнатан део. У позадини је архитектура грађевине са тамноплавим фасадама украшеним биљним орнаментима.

Изнад импровизованог дрвеног иконостаса, на коме су иконе без икаквих знатнијих ликовних вредности, на сегменту зида који дели олтарски простор од наоса, представљена је сцена Благовести, која је релативно добро очувана. Арханђео Гаврило је насликан на левој страни у покрету према Богородици. Одевен је у дугу плаву хаљину и црвени огртач. Стојећи на црвеном јастуку, десном руком благосиља, а у левој држи разлисталу цветну гранчицу. На десној страни је Богородица, насликана у тренутку кад је устала с раскошног престола и збуњено и смерно дочекује анђела. Обучена је у плаву хаљину и црвени мафориј. Прекрштених руку, Богородица стоји поред престола украшеног геометријским орнаментима, са седиштем прекривеним плавом тканином и наслоном декорисаним црвеним и зеленим драгим камењем. Изнад Богородичине главе види се део светлосног круга са три зраке.

Сл. 33. Црква Св. Богородице у Врху, Благовести
 Fig. 33. Eglise de la Vierge de Vrh, l'Annonciation

APSE (vertical section) and APSE (perspective view) and APSE (detail of fresco location)

Сл. 34. Црква Св. Богородице у Врху, распоред
 фресака у олтарском простору

Fig. 34. Eglise de la Vierge de Vrh, disposition des
 fresques dans le sanctuaire

Сл. 35. Црква Св. Богородице у Врху, Визија Св. Петра Александријског
Fig. 35. Eglise de la Vierge de Vrh, Vision de saint Pierre d'Alexandrie

Највећи део фресака сачуван је у олтарском простору, мада је и овде у великој мери страдао. У висини сокла местимично је сачувана орнаментика у виду разнобојних изломљених и таласастих линија склопљених у ромбоидне облике. Иначе, распоред фресака у овом простору је сасвим уобичајен. У северном делу, у првој зони насликана је Визија св. Петра Александријског — **Сѣм П.** . Висока и витка фигура св. Петра, одевена у светложуту архијерејску одежду са епитрахилем украшеним црвеним стилизованим геометријским орнаментима, приказана је како рукама показује на наспрамног малог Исуса Христа. Петров лик је највећим делом уништен. У краткој светложутој хаљини с црвеним наборима, босих ногу, стоји Исус Христос уништене главе, а поред њега је исписан текст: **Кто ти раздрѣ ризу.** Између Петра Александријског и Исуса Христа је квадратна ниша испуњена орнаментима у виду разнобојних угластих линија.

У полукружно засведеној ниши, са малим узаним прозором која се налази десно од Визије св. Петра Александријског, насликане су две фигуре. Једна приказује архиђакон — вероватно св. Стефана (сигнатура уништена) — одевеног у светложуту хаљину и окержути огртач. Лева рука му је уништена, а у десној држи затворену књигу са жутим корицама украшеним разнобојним драгим каменчићима. Друга јако страдала фигура представља мртвог Исуса Христа — **ІС ХС.** Крај њега је на-

сликан диптих на коме су била исписана имена личности које су у неком виду дале прилог за живописање цркве.⁶⁰ Сва имена су истрвена тако да се ниједно не може прочитати.

У конхи апсиде, која је разуђена нишама и прозорским отвором, приказано је Поклоњење Агнецу. На зиду између нише у којој су архиђакон Стефан и мртав Исус Христос и главне нише у осовини храма, која је у ствари мала апсида, представљен је св. Глигорије Богослов — **Сѣм Гли...е Богословъ.** Осим лица које

је уништено, светитељ је сачуван у целини. У рукама држи развијен свитак, на коме је тамноцрвеним словима исписан следећи текст: **† Шоко мѣстивѣ и чакѡубецѣ вѣъ иси.**

Кратке тамнокестењасте косе и заобљене локнаве браде, Јован Богослов је одевен у архијерејску одежду (полуставрион, омофор, епитрахил, надбедреник), на којој доминира омофор са црвеним крстовима и епитрахил са украсима од бисерних зрнаца. До св. Глигорија у главној ниши насликан је Агнец —

Агнѣцъ ІС ХС — који је оштећен. Види се Исус Христос који лежи прекривен црвеном тканином. Лево је арханђео Михаило (сигнатура уништена) у светлозеленој доњој и црвеној горњој хаљини са крилима окержуге боје. У рукама држи свећу. Десно је арханђео Гаврило — **Гавриль** — у црвеној доњој и зеленој горњој хаљини, такође са свећом у рукама. Оба анђела окренута су Агнецу. Испод Агнеца представљена су два крста са криптограмима **ІС ХС ПИ КЛ.** У Поклоњењу св. Агнецу учествује св. Василије Велики — **Сѣм Василие Велики** — приказан на површини између главне нише и прозора на јужном делу апсиде. Оштећеног лика, у одежди сличној оној коју носи св. Глигорије, у рукама држи свитак на коме је читљив текст: **Поѡманте се ѡглашени къ гс.**⁶²

Још два архијереја учествују у овој процесiji: св. Јован Златоусти и св. Спиридон. Њихове представе претрпеле су знатна оштећења тако да се тешко

⁶⁰Из раздобља турске власти потиче већи број цркава насталих у сеоским срединама чије су фреске сликане колективним средствима прикупљеним даривањем приложника. Типичан је круг цркава између Новог Пазара и Сјенице, које су управо живописане на овај начин, о чему сведоче боље или лошије очувани приложнички записи. Уп. Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века*, Нови Пазар и околина (монографија), Београд 1968, 215—237; исти, *Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице*, Новопазарски зборник 1 (Нови Пазар 1977) 169—188; исти, *Један облик стварања у сливу реке Људске код Новог Пазара*, Саопштеља XIII (Београд 1981) 147—161.

⁶¹Овај молитвени текст се чита на литургији Јована Златоустог. Уп. 117. *Службеникъ*, Београд 1928.

⁶²Ова молитва чита се на литургији Василија Великог, уп. *Службеникъ*, 212.

Сл. 36. Црква Св. Богородице у Врху, Св. Глигорије Богослов

Fig. 36. Eglise de la Vierge de Vrh, saint Grégoire le Théologien

Сл. 37. Црква Св. Богородице у Врху, Св. Василије Велики

Fig. 37. Eglise de la Vierge de Vrh, saint Basile le Grand

могу распознати. Св. Јован Златоусти — **СѢМ**
 ..ω. Златошцвстѣ — и Св. Спиридон — **СѢМ**
 ...идонѣ — обучени у слична одејанија као претходни
 архијереји, у рукама су држали свитке чији су текстови
 потпуно ишчезли. Сви архијереји сликани су на
 тробојној позадини; горе — плаво, у средини —
 окержудо, а доле — смеђецрвено.

Несумњиво је најбоље очувана композиција Причешће
 апостола — **Прѣчестенне апостолаѣ** — које се налази у
 конхи апсиде у зони изнад Поклоњења Агнецу. У
 средишњем делу приказан је четворостубни балдахин,
 под којим је раскошан сто прекривен зеленом тканином,
 на коме су дискос и пехар. Лево од балдахина
 Приказао је Причешће апостола хлебом. Исус Христос
 — **ІС ХС** — оштећене фигуре, одевен у архијерејску
 одежду са црвеним крстовима, причешћује најпре
 апостола Петра — **Петрѣ** — који погнут, обучен у
 црвени хитон и смеђи химатион, приступа Христу. За
 њим је Матеј — **Матѣј** — у црвеном хитону и плавом
 химатиону, а иза њега Лука — **Лска** — одевен
 у плави хитон и ружичасти химатион. Следећи апостол
 је Симеон — **Симеон** — у црвеном хитону и
 сивоплавом химатиону, а иза њега Вартоломеј —
Вартоломѣј — обучен у тамноплави хитон и црвени
 химатион. Поворка се завршава Филипом — **Фѣлипѣ**
 — младим апосто-

лом у црвеном хитону и ружичастојужтом химатиону.
 Десно, северно од балдахина је Причешће апостола
 вином. Представљен је Христ како у рукама држи пехар.
 Њему први приступа апостол Павле — **Павлѣ** —
 одевен у плави хитон и ружичасти химатион. До њега је
 апостол Јован — **Јѡн** — у тампоплавом хитону и
 црвеном химатиону. Трећи по реду је Марко — **Марко**
 — на коме је црвени хитон и сивољубичасти химатион,
 а за њим Андреја — **Андреја** — у плавом хитону и
 тамноцрвеном химатиону. Следећи по реду је Јаков —
Јаковѣ — са љубичастим хитоном и цинобер
 химатионом на себи, а последњи је апостол Тома —
Тома — чија се одећа састоји од црвеног хитона и
 тамноплавог химатиона. Сви апостоли су погнута и са
 испруженим рукама према Исусу Христу. Једноличног
 ритма, ова композиција са апостолским фигурама, у
 чијем цртежу има извесне неспретности, оставља утисак
 чврсто постављене сцене али са статичном крутошћу,
 коју у значајној мери оживљава смишљено смењивање
 бојених односа.

У полукалоти апсиде приказана је Богородица Оранта
 са Исусам Христом и арханђелима Михаилом и
 Гаврилом. Дата у попрсју са уздигнутим рукама,
 Богородица — **МР ΘΥ** — је одевена у плаву
 хаљину и црвени мафориј.

Сл. 38. Црква Св. Богородице у Врху, Причешће апостола

Fig. 38. Eglise de la Vierge de Vrh, Communion des apôtres

На прсима јој је Исус Христос — $\overline{\text{ic}} \overline{\text{xc}}$ у црвеном хитону и жутом химатиону који прекрива обе шаке. Лево од Богородице је стојећа фигура арханђела Михаила — $\overline{\text{M}}$ у окер доњој и црвеној горњој хаљини, а с друге стране арханђео Гаврило — $\overline{\text{Г}}$ — одевен у доњу жуту и горњу тамножуту хаљину. Ова композиција је у ствари сачувана у траговима, па се њена целина може сагледати само на основу очуваних фрагмената.

У тематском и иконографском погледу живопис у цркви Св. Богородице у Врху не показује никакве особености: потпуно се уклапа у програм типичан за доба турске власти. Сликан је углавном по предлошцима које прописују сликарски приручници. Пада у очи да је у цркви, и поред тога што је малих димензија, велика композиција Причешће апостола нашла своје место, што често није случај са гробљанским сеоским црквама.⁶³

Са становишта технике извођења зидних декорација у Врху може се рећи да је она на врло високом ступњу. Фреске су осликане на слоју малтера припремљеног од песка и креча, ојачаног плевом и кучином, при чему је испољена брижљивост, посебно при површинској обради носача слике. Цртеж је наношен на свежу малтерну подлогу оштрим предметом чије су линије потом прекривене наносом црвене или окер боје. Бојени слој је веома постојан, што доказује да је посао сликања изведен у *al fresco* техници, можда у комбинацији са техником *al secco*, али с пажњом да се постигне конзистентност сликаног слоја са малтерним носачем.

О стилским и естетским вредностима живописа може се говорити са доста резерви због тога

што су велике површине потпуно страдале и што су преостале фреске, поред знатних оштећења, претрпеле озбиљније промене у боји. То се највише односи на слике у олтарском простору, на Причешће апостола и Богородицу Оранту са анђелима, на којима су највише дошла до изражаја затамњења колорита настала вероватно дејством високих температура од својевременог пожара.⁶⁴ Још у време када је цркву посетио Д. Милутиновић, фреске у олтару су биле потамнеле. „Живопис у олтару једва се разликује, јер је у нечем потавнио, па још више због велике тавнине доста подсећа на Благовештење код Страгара, али као да му је цртеж бољи а израда још брижљивија“, каже Д. Милутиновић.⁶⁵ Овај

⁶³ Иако је ова литургијска и симболичноухаристична композиција важна тема у програму осликовања храмова, у мањим црквама насталим за време турске владавине она је или изостављана или сликана ван апсидалне конхе. У Црној Реци, на пример, Причешће апостола је насликано у јужном делу олтарског простора (Р. Станић, *Зидно сликарство цркве манастира Црне Реке*, Рашка башгина 1, 104, цртеж 9), у Завали на јужном зиду уз олтарски простор (З. Кајмаковић, *нав. дело*, 152) итд. Известан број мањих цркава остао је без ове сцене, као што су Трнава (Р. Станић, *Црква Св. Петке у Трнави код Рашке*, Саопштења XIV, 93—125), Доња испосница (Р. Станић, *Фреске у Доњој испосници Св. Саве код Студенице*, 113—136) и читав низ мањих цркава у југозападној Србији.

⁶⁴ И после чишћења које су 1974. године конзерватори краљевачког Завода за заштиту споменика културе извршили под руководством сликара конзерватора Милана Ђокића, није се могла отклонити тамна скрама која је прекрила бојени слој. Уп. Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године*, 297.

⁶⁵ Д. Милутиновић, *Кратка расправа при отварању петог излога снимака...*, 258.

прегнантни истраживач, који се, не без произвољности, радознано упуштао у стилске анализе фресака студеничког краја, имао је пре око 110 година прилику да затекне много више живописа и да запази неке одлике за које данас нема много потврда у преосталој количини фресака. Кад то кажемо, најпре помишљамо на Милутиновићево мишљење о разлици између фресака у наосу и олтарском простору, коју он уочава. Погрешно прочитавши натпис о грађењу цркве, при чему је веровао да је црква сазидана 1799. године, он каже: „Нешто различитији од живописа обе карактерисане школе⁶⁶ налази се у вршкој цркви, за коју вели невешто урезани и загонетни запис, да је саграђена 1799. г.; но она ће бити по свој прилици знатно старија, пак је само оне године оправљана. У њој је живопис олтарски друкчији од оног у цркви. На име живопис у олтару с правилним и нежним цртежом, топлим прозрочним колоритом и брижљивом техником много је бољи од онога у цркви, који са овојим грубљим цртежом, хладним и непрозрочним колоритом представља брз декоратерски рад. Овај живопис јамачно је познији од оног олтарског“.⁶⁷

Пошто нисмо у могућности да оценимо коју је количину фресака у наосу могао да затекне сачувану, са подацима за оцену квалитета, морамо рећи да је, судећи по садашњем стању, неодрживо Милутиновићево мишљење да се фреске у наосу битно разликују од оних у олтарском простору. Најбоље очувана зидна слика у наосу — Св. Ђорђе убија аждају — готово се ни по чему у стилском погледу не разликује од живописа у олтару. Исто то могло би се рећи и за Благовести на сегменту изнад тријумфалног лука.⁶⁸ Ако се претпостави да је у наосу цркве 1875. године било много више очуваног живописа и да је у том обиму било зидних слика које није радио исти мајстор што је сликао св. Ђорђа и Благовести, а свакако и св. Николу и Деизис, онда би се, само на основу тога, могло прихватити Милутиновићево мишљење да је „живопис олтарски друкчији од оног у цркви“. Јер, по свему што је битно за разматрање ликовних, стилских и иконографских својстава, може се недвосмислено закључити да су преостале фреске у наосу истоветне са оним у олтарском простору и да су највероватније рад истог мајстора.

Мислећи да је потписана личност Вукашин Вучићевић мајстор који је живописао цркву у Врху, С. Радојчић се најкраће осврнуо на његово дело: „Његова техника је знатно солиднија од технике ломничких мајстора, цртеж му је добар, а колорит, нарочито у композицији Причешће апостола, високо изнад просечног“.⁶⁹

Сл. 39. Црква Св. Богородице у Врху, Причешће апостола — детаљ

Fig. 39. Eglise de la Vierge de Vrh, Communion des apôtres, détail

Сигурна и искусна оцена вредности живописа у Врху коју је изрекао угледни професор Радојчић ни у чему се битно не може мењати. О техничким вредностима фресака већ смо рекли своје мишљење. У погледу цртежа ваља констатовати да је он углавном коректан, иако смо већ истакли извесне мање неспретности у композицији Причешћа апостола. Он нема ону превласт над колоритом која је уобичајена код многих фресака XVII века, већ се срећно допуњују, при чему је уочљив поступак мајстора који води ка пластичном изразу. Пажљивијим сагледавањем сликарског поступка може се видети да он умногоме подсећа на иконописачки. То се особито запажа у обради глава светитеља, код којих су моделација, исликавање и подсликавање изведени приближно на начин како се то ради приликом сликања икона. Инкарнат је обрађен жутиим окером, а осенчења тамним тоновима ове боје, која у споју са тамноцрвеном даје дубље сенке. Осветљена места се наглашавају потезима кречнобеле боје или се обрађују сасвим

⁶⁶Претходно је говорио о два школа живописа у студеничком крају: првој припадају Милићи, Савово, Палеж и Шумник, а другој Краљева црква у Студеници, Годовић, Брвеник. Баљевац и Ушће. Вид. *нав. дело*, 256—257.

⁶⁷*Исто*, 257—258.

⁶⁸Превише страдале представе св. Николе и Деизиса на јужном зиду не допуштају могућност потпуније стилске анализе нити њихово довођење у потпун паралелни однос са фрескама у олтару.

⁶⁹С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*. 70.

бледим тоновима жутог окера. Драперије на одећи светитеља углавном логично прате покрете тела. Не увек брижљиво и доследно, али углавном складно и без посебног настојања на декоративности одеће, мајстор у цртачком и колористичком погледу постиже задовољавајућа решења. Позадина стојећих фигура је испуњена тробојним површинама, а код сцена је затворена кулисом архитектонских објеката пажљиво обрађених фасада. Ореоли су испуњени жутим окером и оивичени црвеним и белим рубом. Натписи изнад светитеља исписани су белим, правидним и спретно изведеним словима. Са мањим грешкама, заступљен је доста чист српскословенски језик.

При сусрету са овим делом, намећу се два важна питања која траже задовољавајући одговор. На прво — када је сликан живопис у Врху? — лакше је одговорити него на друго, које гласи: ко је аутор ових фресака? Из јасно читљивог натписа сазнајемо да је црква саграђена 1619/1620. године. Овај податак је драгоцен као полазиште у одређивању времена настанка живописа. Стилска и иконографска обележја фресака несумњиво упућују на прву половину XVII века или, прецизније речено — на прве три до четири деценије овог столећа. Начин како се решава позадина зидних слика, орнаментика, општи карактер представљених светитеља и поступак који је примењен приликом њихове обраде — све то говори да фреске потичу између 20их и 30их година XVII века. Чак и да није сачуван податак о градњи цркве, не би било много разлога за двоумљење око времена коме овај живопис припада. Натпис нам, међутим, веома олакшава проблем, утолико што утврђује 1619/ 1620. као годину градње храма, пре које фреске нису могле да настану. Како је углавном било уобичајено да се цркве одмах после градње живопишу, особито оне које су биле мањих размера, то је вероватно црква у Врху добила зидни украс годину или две дана по завршетку грађевинских радова.⁷⁰ Према томе, уколико су биле нормалне околности у којима је предузета градња цркве, могло би се закључити да су њене фреске настале одмах после 1620, а најкасније до 1625. године.⁷¹

За одговор на питање којој уметничкој радионици припада непознати мајстор фресака у Врху не располажемо свим неопходним подацима из једноставног разлога што је највећи део сликарске целине неповратно нестао. Настао у време кад је на престолу српске цркве био предузимљиви, учен и књижевно обдарени патријарх Пајсије (1614—1647) и кад је дошло до новог полета у обнови старих и изградњи нових храмова, а уметничка и културна делатност бележила видне и поновне успоне после Макаријеве ренесансе⁷², живо-

пис цркве у Врху је једно од дела оне зографске активности којој је пружио подршку и дао подстицаја управо овај утледан црквени великодостојник, као мецена низа стваралаца окупљених и ангажованих на подручју читаве пећке патријаршије.⁷³ Из множине живописаца и иконописаца који су украшавали зидове обновљених или тек саграђених цркава и сликали њихове олтарске преграде, у Врх је дошао искусан мајстор натпросечних способности, који је сликајући зидне слике сеоског храма испољио смисао за колорит и вешто избегао замке фолклоризма и повлађивање укусу неукле и поводљиве клијентеле овдашње средине. Иако се није одликовао изузетним ликовним осећањем, он је поседовао одређену културу с којом је била неспојива рустичност и једностраност и беживотна шематичност, из којих се нису могли извући неки сликари његовог времена који су декорисали зидове сеоских храмова на простору од Ибра до Нишаве и од Дрине до Мораве. За утврђивање порекла овог сликара и ближа одређења његовог образовања, а поготово за идентификацију дела која би, можда, допринела сагледавању његовог опуса, требаће свакако још времена, док се не истражи и систематски не докумен-

⁷⁰Зна се приличан број цркава о чијем грађењу и живописању обавештавају натписи, тако што наводе да је исте године обављен и један и други посао. На пример, исте године су грађене и живописане следеће цркве: Св. Апостоли у Мушникову код Призрена (1563/1564), Св. Тројица у Брезовици код Плава (1567), Св. Никола у селу Штрпце код Призрена (1576/1577), Св. Петка у Трнави код Рашке (1579/1580), Побушки манастир код Скопја (1593), црква у селу Сићеву (друга половина XVI века, али је изгледа исте године грађена и живописана), Св. Ђорђе у селу Бељаковцима код Куманова (1606) и др. Вид. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 163, 166, 177, 179, 190, 193 и 203. Има, међутим, храмова између чијег је грађења и живописања протекло више година. Илустративан је пример цркве Св. Петра и Павла у Кривој Реци, на Копаонику, у чијем се фреско-натпису каже да је храм грађен 1618, а живописан 1621. године. Вид. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1062.

⁷¹Р. Николић, *Чување и одржавање зидних слика*, 28, сматра да су фреске настале око 1630. године. С. Радојчић, *нав. дело*, 70, не улазећи у проблем ближег датовања вршких фресака, сматра да његов мајстор припада дружини сеоских мајстора с краја XVI и почетка XVII века.

⁷²С. Петковић, *Сликарство на подручју Пећке патријаршије од средине XV до 1690. године*, Српска православна црква 1219—1969, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 198—199.

⁷³У његово време у области пећке патријаршије деловали су најистакнутији уметници овог столећа, као што су Георгије Митрофановић и зограф Козма, односно Јован, као и десетак других, неуједначених вредности. Уп. С. Петковић, *нав. дело*, 199; 3. Кајмаковић, *Козма — Јован*, Зборник за ликовне уметности 13 (Нови Сад 1977) 99—115.

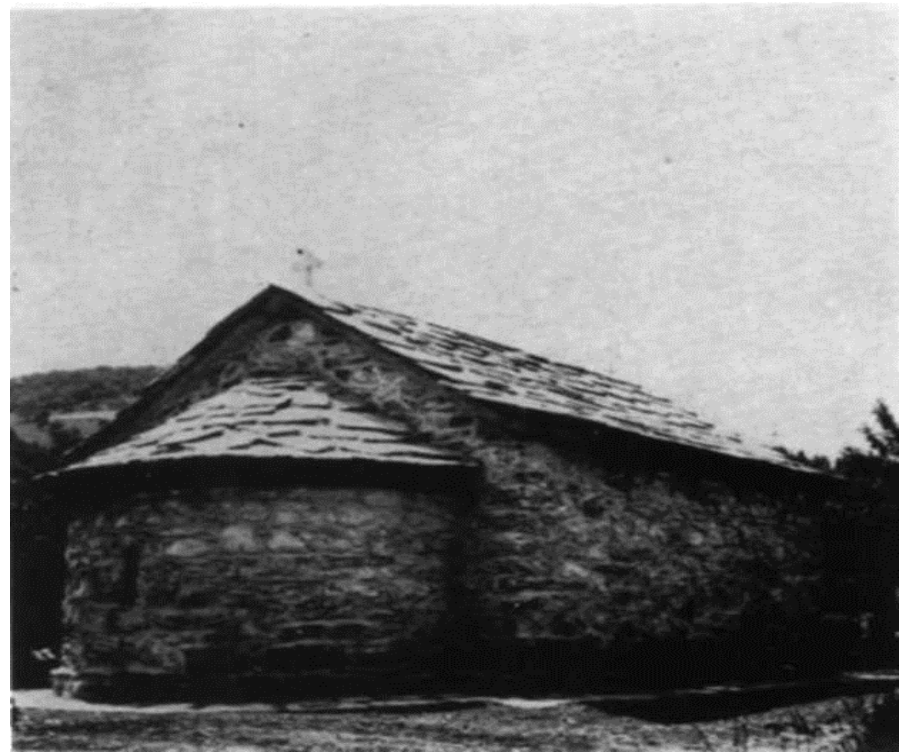

тује сликарско наслеђе овог времена на подручју пећке патријаршије. Трајне тешкоће чиниће недовољна очуваност фресака у Врху, које су заувек лишене неких битних елемената за поузданије утврђивање сродности и аналогија. Изгледа да се без већег ризика да се погрешно може рећи да је овај мајстор, попут многих у ово време, доспео однекуд у подножје Радочела, можда најпре из неког српског ликовног средишта каквих је бивало и каквих је могло да буде у Пајсијево време плодног, али не и увек уметнички узорног стваралаштва. По неким одликама вршки мајстор је најближи сликару који је у непубликованој цркви Св. Николе у Брезови код Ивањице, из 30их година XVII века, декорисао зидне површине у централном делу храма. Сувише би, међутим, било смело поверовати да је у оближњој Студеници, одувек снажном духовном упоришту, могао да постоји сликарски атеље, јер би се о томе сачувала бар нека сведочанства, али се манастир Студеница вероватно може довести у везу са овим спомеником, бар у погледу старања његовог братства да црква у Врху добије зидне украсе по вредности коликотолико достојне угледа и утицаја древне Немањине задужбине.

ФРЕСКЕ У ЦРКВИ СРЕТЕЊА У МИЛИЋИМА

На десетак километара западно од Студенице, у овом типичном брдскопланинском селу раштрканих домова, у гробљу, налази се црква у народу позната као Сретењски храм. Врло скромних димензија и упрошћеног архитектонског решења, са основом правоугаоног облика која се на истоку завршава полукружном олтарском апсидом, црква је донедавно била полупорушена, без првобитног полуобличастог свода, који је замењивао импровизовани дрвени кров постављен у новије време. Захваљујући напорима стручњака Завода за заштиту споменика културе, храм је обновљен, чиме је добио свој изворни лик.⁷⁴

Док су остали фрескоансамбли у овом крају, више или мање сачувани од живописа у Милићима, остали хронолошки несигурно идентификовани због тога што су уништени писани документи који садрже податке о њиховом настанку, па су отуда стилске и иконографске особености морале да буду ослонац за покушај њиховог датовања, дотле је случај са фрескама Сретењске цркве у Милићима сасвим обрнут. У овом храму су зидне слике, сем неколико изузетака, сачуване готово само у траговима, а натпис о њиховом настанку скоро у целини. Натпис који садржи годину пружа нам драгоцену помоћ и за утврђивање времена живописања цркве и за учвршћивање тезе о стилској припадности непознатог аутора фреса-

Сл. 40. Црква Сретења у Милићима
Fig. 40. Eglise de la Chandeleur de Milići

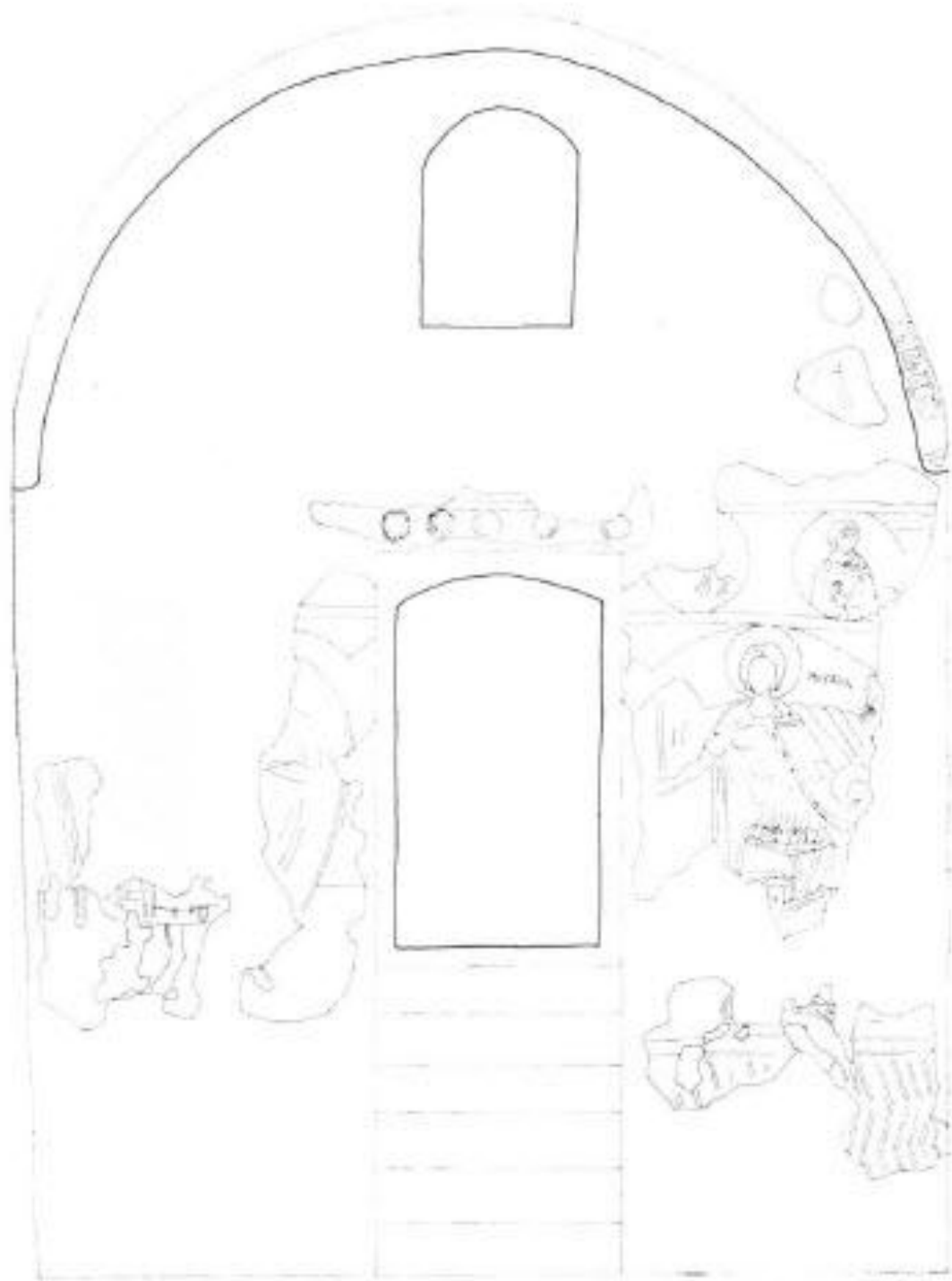
ка. Но, најпре да се осврнемо на сачуване делове живописа.

Сасвим је јасно да су све унутрашње зидне површине храма биле украшене фрескама. Од целокупног сликарског фонда преостало је тек толико декорација на основу којих се ипак са поузданошћу може говорити само о неким упадљивијим стилским обележјима, док за изрицање оцена о иконографским одликама нема довољно података пошто није сачувана ниједна композиција сем неколико у доброј мери оштећених фигура и ликова.

Мале зидне површине наоса и олтарског простора нису допуштале мајстору да тематски репертоар прошири изван најнеопходнијих сцена и личности. Мада је већина фресака уништена, ипак се може утврдити основни распоред. У олтарском простору, уз Визију св. Петра Александријског, у доњој зони, представљено је Поклоњење Агнецу, а у полукалоти апсиде Богородица Оранта с анђелима. У зони стојећих фигура у наосу биле су насликане представе појединих св. мученика и других светитеља. Горње површине биле су испуњене сценама Великих празника, а на сводним површинама вероватно су били приказани пророци и персонификације Исуса Христа.

У преосталим површинама зидног украса могу се разазнати или наслутити поједине личности

⁷⁴ Рестаурација је извршена 1972/1973. г. по пројекту арх. Слободана Ђорђевића. Санацију и конзервацију преосталих и јако угрожених фресака извршио је сликар-конзерватор Милан Ђокић. Ул Р. Станић, *Делатност Завода...*, 307—308.

Сл. 41. Црква Сртења у Милићима, остаци фресака на западном зиду

Fig. 41. Eglise de la Chandeleur de Milici, vestiges des fresques sur le mur occidental

и сцене. На западном зиду, у доњој зони, северно од улазних врата, делимично је сачувана стојећа фигура арханђела Михаила — *Михаилъ*. Глава и остали делови тела су јако оштећени, док су му ноге потпуно уништене. На површини јужно од врата виде се остаци другог арханђела, свакако Гаврила, од којег се примећују само делови крила и ногу. Изнад анђела, у медаљонима, била су попрсја четири св. мученика, од којих су готово у траговима сачувана два, а друга два уништена. Изнад медаљона била је представљена сцена Богородичиног успења. Цела композиција је уништена сем фрагмента једне апостолске фигуре и дела Богородичиног одра украшеног розетама.

Нешто је боље очуван живопис на северном зиду. У доњој зони зид је био осликан представама св. Ђорђа и св. Димитрија. Први је приказан у тренутку када убија аждају, а други како савлађује Калојана. И њихово стање је фрагментарно. У продужетку овог зида према олтару, насликане су две фигуре непознатих св. ратника у војничким униформама. Код једног се виде штит и мач, а код другог копље. До св. ратника који носи штит насликан је у допојасној представи млади св. мученик чији су глава и велики део попрсја добро очувани.

У десној руци држи крст, а лева шака је окренута према посматрачу. Десно од овог мученика, на правоугаоној површини уоквиреној црвеном бордуром, у осам редова, лепим словима, исписан је следећи натпис:

Исколеніем ѿц(а)
и поспѣсаніем
сина и саврше-
ніем сѣго дѣа сабр-
ди се пописа се
ва лето З Р М
Ѣ. Прим. . . в. . . . .
каш. . . .

На овом зиду, изнад стојених фигура, делимично су сачувана три медаљона са оштећеним попрсјима светитеља и светитељки. Најбоље је сачувано попрсје светитеља у последњем медаљону према олтарском простору. У питању је веома добро очуван лик, чија је само десна рука оштећена.

У олтарском простору распоред фресака је уобичајен и прилагођен зидним површинама. Поред визије св. Петра Александријског у проскомидији, од које су сачувани незнатни остаци, конха апсиде је била испуњена представом

Поклоњења Агнецу. Сачувани су остаци осам архијереја којима су главе потпуно уништене. У рукама двају архијереја дедимично се виде натписи на свицима. На једном се може прочитати следећи текст: *Ще ... поюш/анкѣ пи/юши авъзир/юшан ... ШШ ...*, а на другом *тистю*. У полукалоти апсиде била је насликана Богородица Оранта са Исусом Христом на прсима и анђелима поред себе, од којих се виде само трагови. На допозорницима олтароког прозора насликана је по једна стојећа фигура св. мученика који у рукама држе крстове.

Највише су страдале фреске на јужном зиду. Од стојећих фигура сачуван је само део једног светитеља у архијерејској одежди, који би могао бити св. Сава. Десно од њега је веома

избледела сцена чији очувани делови упућују на могућност да је у питању св. Илија на огњеним кочијама.

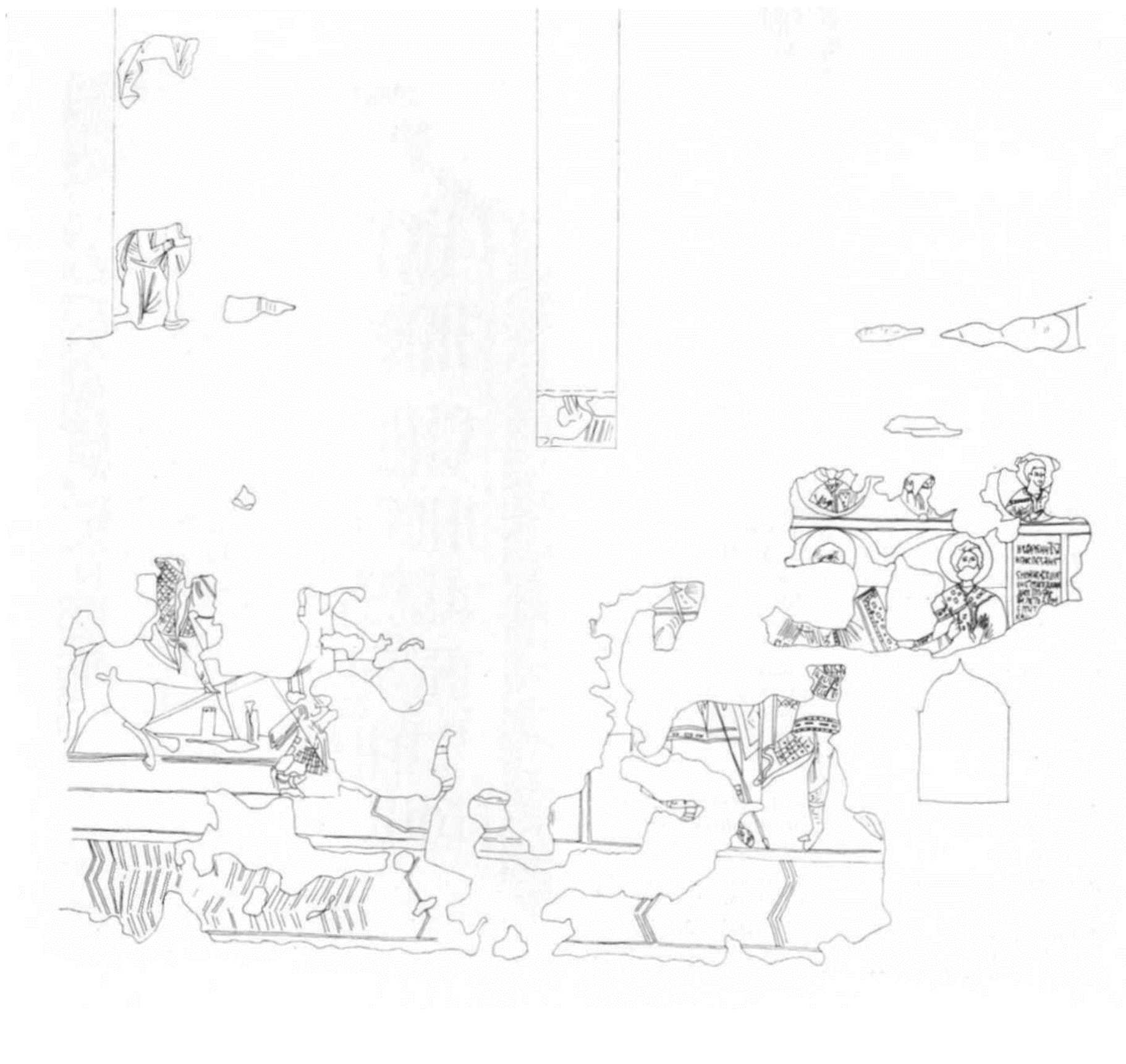
На чеоној страни лука изнад иконостаса била је изгледа представљена сцена Благовести, што се може закључити по остацима крила арханђела Гаврила.

Површине у висини сокла свих зидова украшене су разнобојним орнаментима у виду ромбова, таласастих и изломљених линија, који су изведени без нарочите брижљивости.

Цркву у Милићима и остатке живописа први су уочили Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић, који су у оквиру акције снимања студеничких споменика начинили техничку до-

Сл. 42. Црква Сретења у Милићима, остаци фресака на северном зиду

Fig. 42. Eglise de la Chandeleur de Milići, vestiges des fresques sur le mur septentrional

Сл. 43. Црква Сртења у Милићима, фреске на северном зиду
 Fig. 43. Eglise de la Chandeleur de Milići, fresques du mur septentrional

Сл. 44. Црква Сртења у Милићима, непознати св. мученици и натпис о градњи и живописању цркве 1637/1638. године

Fig. 44. Eglise de la Chandeleur de Milići, saints martyrs non identifiés et inscription relative à la décoration peinte de l'église, exécutée en 1637/1638

Сл. 45. Црква Сртења у Милићима, натпис о градњи и живописању цркве из 1637/1638. године

Fig. 45. Eglise de la Chandeleur de Milići, inscription relative à la décoration peinte de l'église, exécutée en 1637/1638

кументацију.⁷⁵ Њихову пажњу задржао је и живопис кога датују у XVI век.⁷⁶ На његова стилска својства осврнуо се А. Милутиновић сврставајући га, без много основа, заједно са фрескама Савова, Палежа и Шумника у посебну школу.⁷⁷

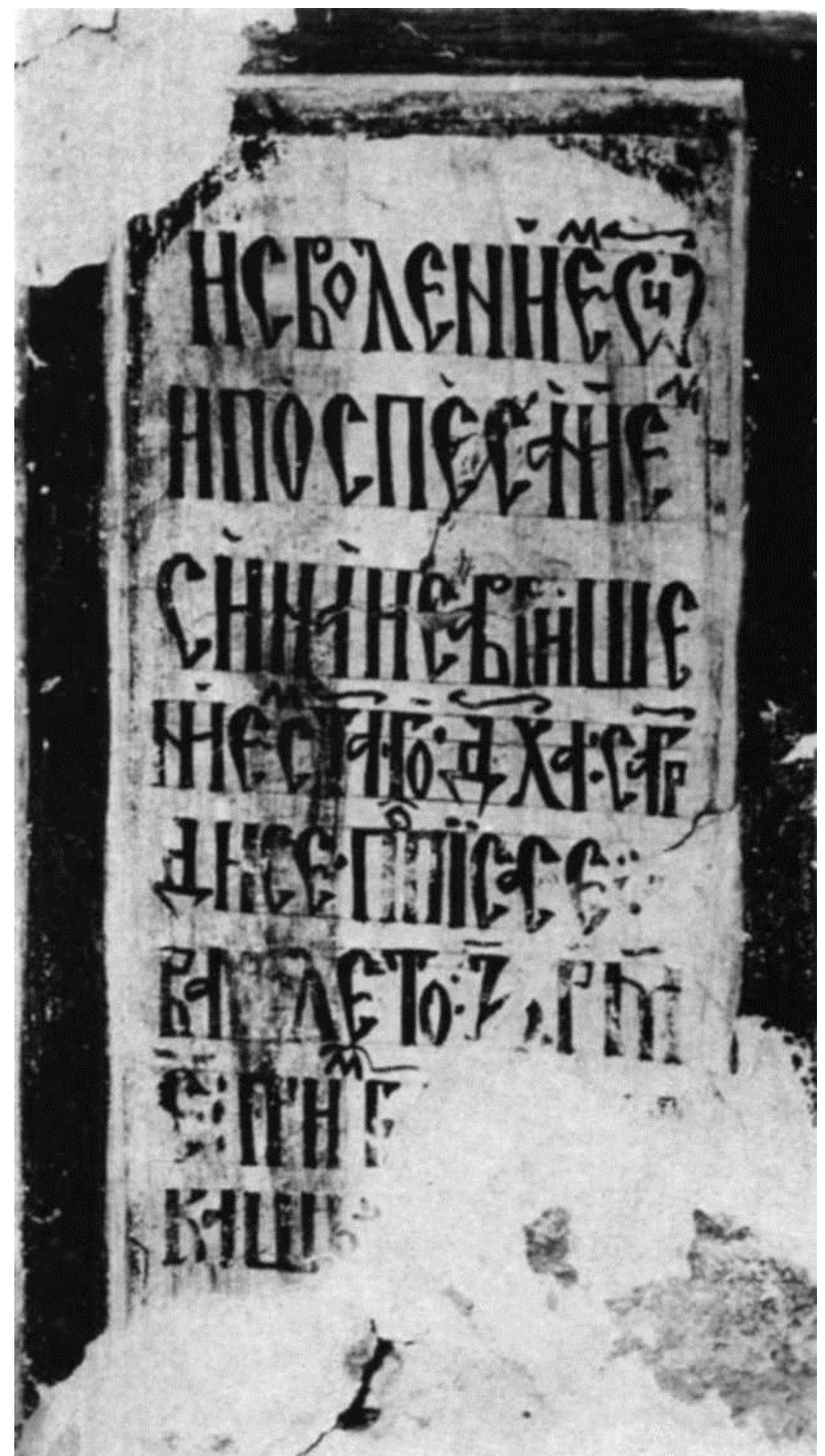
У наше време, први је на овај споменик упозорио др Сретен Петковић⁷⁸, а у популарним стручним приказима истакнути су основни подаци из историје, архитектуре и живописа ове

⁷⁵ Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај Уметничком одсеку Српског ученог друштва*, 334—335.

⁷⁶ Исто, 334.

⁷⁷ Д. Милутиновић, *Кратка расправа при отварању петог излога снимака...*, 256. Вид. напомену 46.

⁷⁸ *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb MСMLXIV, 496 и *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије...*, 78.

Сл. 46. Црква Сретења у Милићима, непознати св. мученик

Fig. 46. Eglise de la Chandeleur de Milići, un saint martyr non identifié

Сл. 47. Црква Сретења у Милићима, непознати светитељ

Fig. 47. Eglise de la Chandeleur de Milići, un saint non identifié

грађевине.⁷⁹ У целини узевши, ликовне вредности фресака из Милића, о којима су само успутно изречене одређене напомене⁸⁰, остале су непознате стручној и научној јавности.

Велика је штета што су од ове невелике уметничке целине преостали само већи или мањи фрагменти. Они нам ипак омогућавају увид најпре у време када су фреске настале и обезбеђују неопходне податке за оцену ликовних вредности. Из сажетог и до сада непубликованог натписа дознајемо да је црква у Милићима саграђена и украшена фрескама 1637/1638. го-

дине. За потпуни суд о њиховом аутору, као уметнику који је своје име изоставио да убележи у натпису⁸¹, нема довољно елемената у

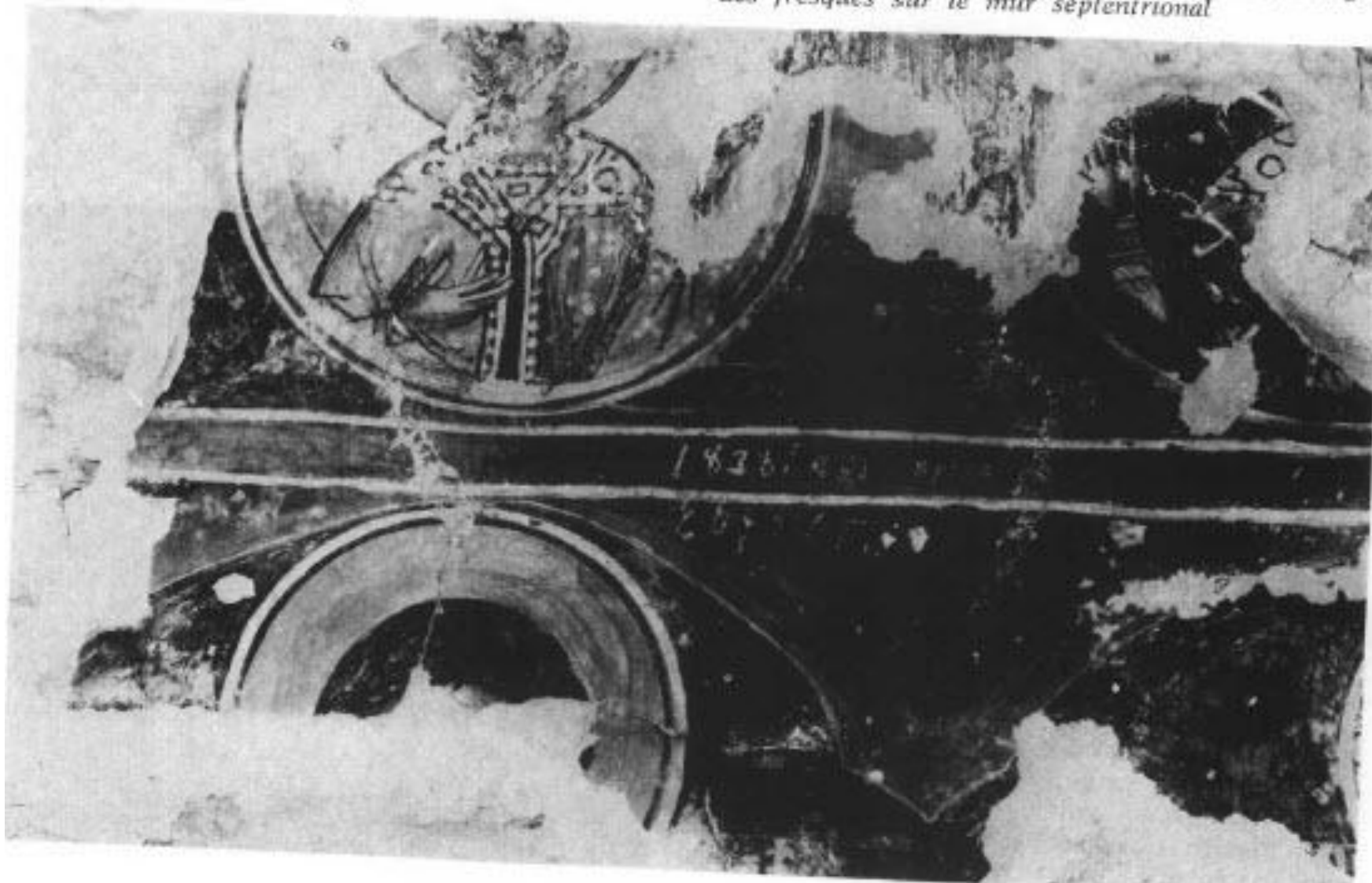
⁷⁹Р. Станић, *Црква у Милићима*, Ибарске новости, бр. 1342, Краљево, 10. VI 1979, стр. 9.

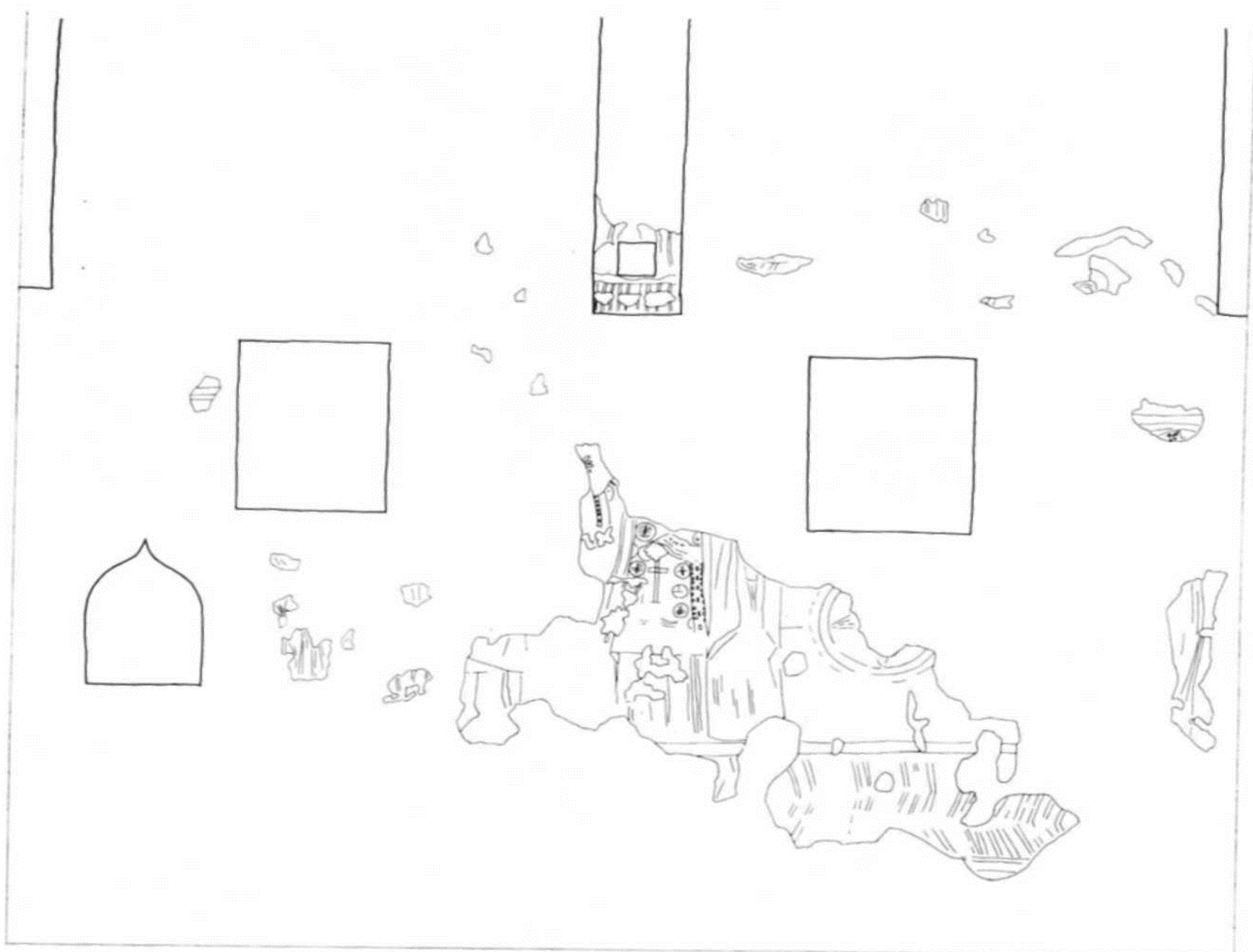
⁸⁰Р. Станић, *Црква Св. Петра и Павла у Тутину*, 157.

⁸¹Завршни део натписа је уништен, па се не може докраја ухватити смисао његовог завршетка. Тај део се вероватно односио на ктитора. Према преосталим словима, завршетак натписа би могао да гласи: Прия(и) Г(и) (а)и(и) (Е)кши(и).

Сл. 48. Црква Сретења у Милићима, остаци фресака на северном зиду

Fig. 48. Eglise de la Chandeleur de Milići, vestiges des fresques sur le mur septentrional

Сл. 49. Црква Сретења у Милићима, остаци фресака на јужном зиду

Fig. 49. Eglise de la Chandeleur de Milići, vestiges des fresques sur le mur méridional

очуваној количини живописа, али за општа сазнања о његовим способностима и стилским схватањима постоје неопходни подаци. Одмах пада у очи коректан и сигуран цртеж и изразит смисао за лепо, али не сасвим језички правилно исписивање текстова. Вештина у исписивању слова приближава се калиграфској склоности. Веома је јасан поступак којим се мајстор служи при моделацији ликова. Тамним окером он исцртава главе и одеће светитеља, затим делове лица и косу. Инкарнат обрађује светложутим окером, а затамњења и сенке изводи кестењастим и зеленкастим тоновима. Цртеж и боја доведени су до склада који одражава сликарево искуство и сигурност у остваривању кохерентне ликовне целине. У техничком погледу слике показују несумњив квалитет, који је раван запаженијим уметничким остварењима овог времена.

Зидне слике у Милићима, ма колико је њихова количина минимална, сачувале су извесна обележја на основу којих се чак може понешто наслућивати о пореклу њиховог аутора. Без тешкоћа се може запазити да поједини очувани

Сл. 51. Црква Сретења у Милићима, остаци непознатог св. архијереја

Fig. 51. Eglise de la Chandeleur de Milići, vestige de la fresque représentant un évêque non identifié

Сл. 50. Црква Сретења у Милићима, остаци фресака у олтарском простору

Fig. 50. Eglise de la Chandeleur, vestiges des fresques dans le sanctuaire

ликови у типолошком погледу, начину моделовања и поступцима завршне сликарске обраде носе препознатљиве елементе који се могу срести код мајстора чије се припадништво везује за једну већ познату сликарску радионицу која је деловала у српским областима у доба патријарха Пајсија Јањевца. Реч је о радионици чији су мајстори између 1630. и 1640. године осликали неколико наших храмова. У редовима њених сликара само је један познат по имену, које је откривено пред други светски рат.⁸² У питању је зограф Митрофан⁸³, чије је име забележено на престоној икони из манастира Благовештења кабларског, а око чијег је учешћа у живописању манастирске цркве и изради иконостаса, као и његовом светогорском образовању, изречено доста несигурних, а понекад и протнвечних запажања.⁸⁴ Ови сликари, за које по нашем мишљењу никако не треба везивати зографа Митрофана⁸⁵,

украсили су 1635. зидове благовештењског храма у Овчар Бањи⁸⁶, затим припрату оближњег манастира Никоља 1637.⁸⁷ и цркву Св. Николе

⁸²М. Д. Протић, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш 1940, 26.

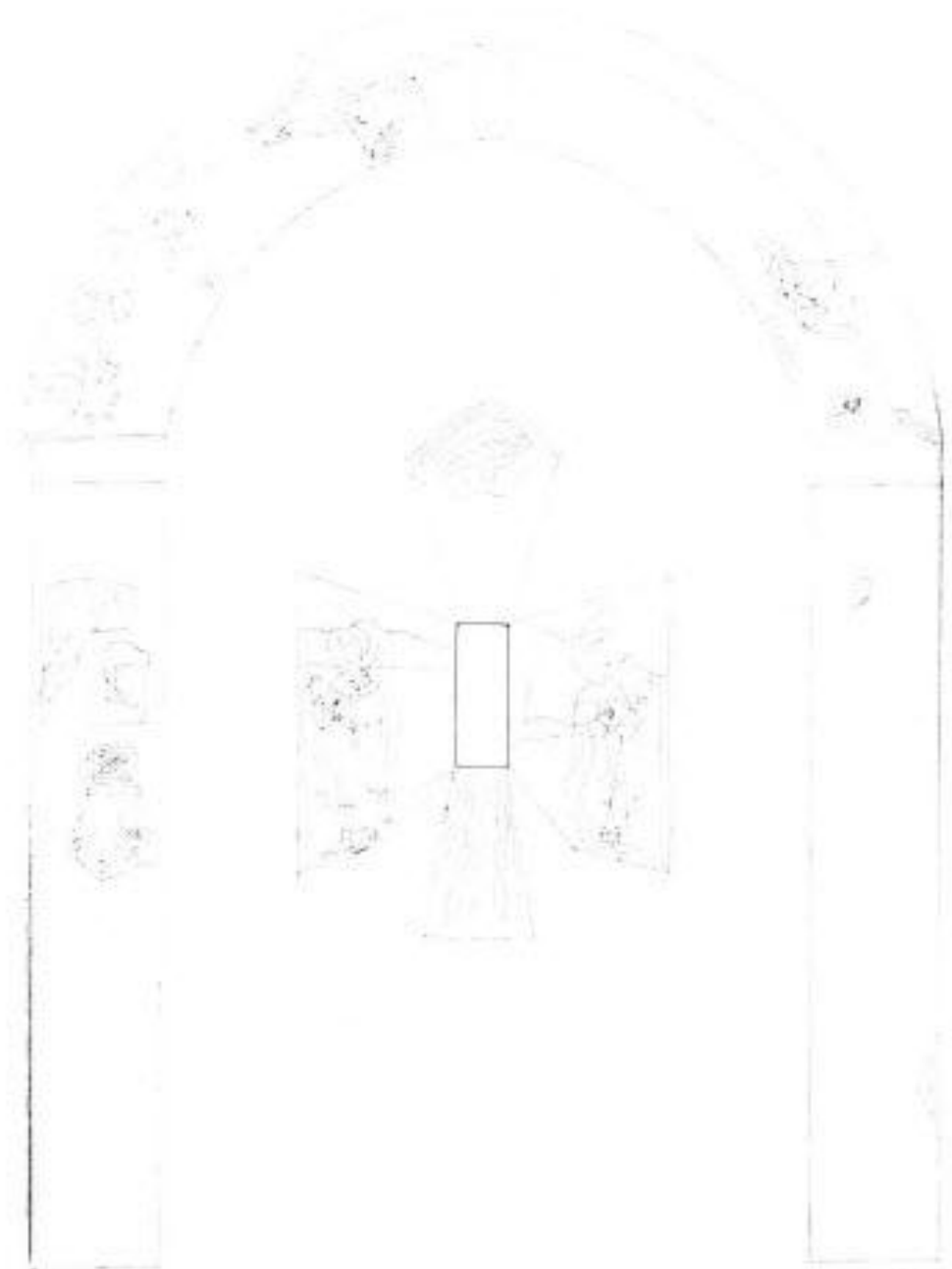
⁸³С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 89—90.

⁸⁴О овом питању вид. Р. Станић, *Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару..* Зборник Народног музеја XI (Чачак 1981) 31—50, где је сва важнија литература.

⁸⁵Икону Богородица са Христом Митрофан је сликао 1602, а не 1635, како је услед погрешног читања године ушло у литературу. Уп. М. Д. Протић, *нав. дело*, 26; С. Душанић, Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Београд 1963, 24.

⁸⁶Р. Станић, *Благовештење под Кабларом*, Градац 1—2 (Чачак 1963) 35—44 и 48—59.

⁸⁷Д. Ранковић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, Градац 2 (Чачак 1964) 32—56.

Сл. 52. Црква Срећења у Милићима, остаци фресака на луку изнад иконостаса и допозоришницама олтарског прозора

Fig. 52. Eglise de la Chandeleur de Milići, vestiges des fresques décorant l'arc au-dessus de l'iconostase et les embrasures des fenêtres du sanctuaire

у Жежевици код Чачка 1636.⁸⁸ Са сигурношћу се може рећи да су ови мајстори 1633/1634. године обновили фреске цркве Св. Апостола у Пећкој патријаршији.⁸⁹ Сва запажања до којих смо дошли у разматрању стилских и иконографских особености воде ка закључку да је по имену непознати аутор фресака у Срећењској цркви у Милићима потекао из ове радионице. Како је у овом атељеу радило неколико мајстора неједнаких способности, стиче се утисак да је у студеничка брда доспео један од бољих сликара из овог круга, и то понајпре онај мајстор који је у Благовештењу, на пример, сликао попрсја св. мученика у медаљонима. Поред тога што се сва најважнија својства овог мајстора подударају са одликама сликара из Милића, начин на који је исписан натпис о градњи и живописању ове цркве истоветан је с начином којим су изведени текстови у Благовештењу, Никољу и Жежевици.

Тешко страдали живопис из Милића — дело способнијег мајстора који је учествовао у сликању фресака неколиких храмова у четвртој деценији XVII века, а у оквиру радионице коју је подстицао патријарх Пајсије⁹⁰, значајан је не само за потпуније сагледавање делатности једне плодне и марљиве сликарске

дружине већ и за праћење стилског схватања овог времена, које је са доста особености обележавало разграђивање стабла српског зидног сликарства у турско доба, чији су се корени зачели приликом васпостављања српске црквене организације. Још сасвим неистичезле вредности у организму српске поствизантијске уметности доказују се у малој забаченој цркви студеничког краја у коју је дошао сликар невеликог талента, али евидентног знања и искуства, пошто се претходно поклонио сенима великог студеничког ктитора и напојио лепотама највећег споменика српског народа.⁹¹

⁸⁸С. Петковић, *нав. дело*, 208. Олтарски простор ове цркве осликан је фрескама 1609. године.

⁸⁹С. Петковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1982, 15—16.

⁹⁰Обнова фресака у Светим Апостолима у Пећкој патријаршији 1633/1634. године изведена је трошком патријарха Пајсија. Уп. С. Петковић, *нав. дело*, 15.

⁹¹Цртеже свих фресака којим се илуструје овај чланак урадио је Милан Ђокић, сликар-конзерватор Завода за заштиту споменика културе из Краљева, коме се и овом приликом најсрдачније захваљујем. Графичку обраду цртежа из Врха и Милића (туширање) извршила је Смиља Крантић, архитектонски техничар Републичког завода, којој, такође, дугујем захвалност.

Peinture murale dans les environs de Studenica

RADOMIR STANIĆ

Fragments des fresques de l'église de la Vierge à Doc

Sur le territoire du domaine médiéval du monastère Studenica il y avait autrefois de nombreuses églises; actuellement il n'en reste qu'une quinzaine, dont certaines sont en ruines. Quelquesunes de ces églises étaient décorées de fresques. Malheureusement, la décoration peinte a subi tant de ravages qu'il n'en subsiste aujourd'hui que des fragments.

L'auteur se penche ici sur les ensembles de fresques qui, jusqu'ici, n'ont pas fait l'objet d'études publiées. Il s'agit, tout d'abord, de la peinture murale des églises médiévales, puis de celle qui remonte à l'époque de la domination turque. Les fresques qui datent du Moyen âge se trouvent dans les églises SaintNicolas à Ušće et SainteVierge à Doc, tandis qu'à SaintSava de Savovo il n'en reste que peu de traces. Quant à l'époque de la domination turque, des fresques ont été conservées à SainteVierge de Vrh et à l'église de la Chandeleur à Milići. L'auteur n'analyse pas les fresques de SaintNicolas de Palež, étudiées déjà par Branka PavićBasta, dans sa contribution intitulée «Eglise SaintNicolas de Palež» et publiée dans la *Raška baština*, n° 1, Kraljevo 1975, pp. 203—212; il se borne à en reproduire uniquement les dessins et les photographies prises avant que les fresques aient été partiellement enlevées des murs de l'église pour être transférées au Musée national de Belgrade. L'auteur a également omis la peinture murale de l'Ermitage de saint Sava, étant donné qu'il lui a déjà consacré, lui-même, un article intitulé «Les fresques de l'Ermitage de saint Sava, près de Studenica» et publié dans le *Recueil de travaux du domaine des beauxarts*, № 9, Novi Sad, 1973, pp. 113—136.

Fragments des fresques de SaintNicolas à Ušće

De l'ensemble de la peinture qui décorait tous les murs intérieurs de l'église et le mur extérieur occidental, il ne reste plus aujourd'hui que quelques fresques gravement endommagées. Elles se trouvent toutes sur le mur occidental, à l'intérieur de l'église. Dans la lunette qui surmonte la porte principale de l'église, subsistent les bustes de saint Cosme et de saint Damien, ainsi que ceux de trois autres saints, dont l'un est saint Pantéléimon. Ces trois bustes, gravement endommagés, se trouvent dans la lunette. Dans l'embrasure de la porte sont peintes les croix aux cryptogrammes. Dans la niche du mur occidental, sur sa face extérieure, était peint saint Nicolas, patron de l'église, dont on n'aperçoit aujourd'hui que des vestiges. Sur ce mur il reste également des traces de figures en pied et de compositions de contenu non identifié. Les fresques de cette église, bâtie dans la première moitié du XIVe siècle, furent exécutées, selon toutes les apparences, après la décoration de l'Eglise Royale de Studenica (1314) et avant celle de l'église SaintNicolas de Baljevac, près de Raška, qui fut exécutée vers les années 40 ou 50 du XIVe siècle.

Ce bâtiment à étage, étrange du point de vue de l'architecture, et qui fut construit vers la fin du XIIe siècle ou au début du XIIIe pour être renové en 1441/1442, semble n'avoir été décorée de peintures que dans sa partie orientale. Seuls les fragments des fresques peintes sur le mur

oriental du sanctuaire se sont conservées jusqu'à nos jours. On y distingue deux ensembles: l'un remonte probablement à la première moitié du XIIIe siècle (la Vierge Orante encadrée d'anges) et l'autre, à l'époque de la rénovation de l'église; dans le second ensemble domine la représentation très endommagée du Christ Pantocrator.

Les fresques les plus anciennes rappellent la décoration peinte de SaintNicolas de Studenica, tandis que celles du XVe siècle sont des oeuvres de valeurs stylistiques modestes, caractéristiques de l'époque ou disparaissaient de plus en plus les courants artistiques qui avaient porté la peinture murale serbe aux sommets de l'art, tel qu'il était cultivé dans la sphère culturelle de Byzance.

Les traces insignifiantes des fresques qui décoraient autrefois l'église SaintSava de Savovo, présentent des analogies avec la peinture murale de SaintNicolas de Palež, dont on croit qu'elle fut exécutée vers la fin du XIVe siècle ou au début du XVe.

Fresques de la SainteVierge à Vrh

Dans cette petite église de cimetière, d'architecture simple, bâtie en 1619/1620, il subsiste assez de fresques pour nous donner une idée sur l'ensemble de la décoration primitive. C'est surtout dans la partie occidentale de l'église que les fresques ont été gravement endommagées. Dans la partie orientale du mur nord se trouve la fresque représentant saint Georges tuant le dragon. Face à celle-ci, sur le mur oriental, sont figurés la Déisis et saint Nicolas. Dans le sanctuaire, outre la Vision de saint Pierre d'Alexandrie, se trouvent l'Adoration de l'agneau, la Communion des apôtres et la Vierge Orante, entourée d'anges. Les fresques de Vrh furent exécutées par un maître anonyme dont l'habileté artisanale approchait de l'expression artistique. Quant à ses qualités iconographiques et stylistiques, la décoration peinte de l'église de Vrh est typique de l'époque à laquelle elle remonte, c'est-à-dire de la période comprise entre les années 20 et 30 du XVIIe siècle. Certains de ses éléments rappellent les fresques qu'un maître de talent exécuta, vers le même temps, à l'église SaintNicolas du village de Brezova, près d'Ivanjica.

Fresques de l'église de la Chandeleur à Milići

De petites dimensions et d'architecture modeste, cette petite église comportait autrefois des fresques sur toutes les surfaces intérieures de ses murs. Le programme peint dans cette église était très concis. Les vestiges qui en subsistent permettent de reconstituer avec certitude le répertoire des figures et des scènes représentées. Dans la zone inférieure se suivaient les portraits en pied des saints et, audessus d'eux, les bustes de saints martyrs, peints dans des médaillons. Dans la zone supérieure étaient évoquées les scènes des grandes fêtes et, sur la voûte, les personnifications du Christ. Les fresques les mieux conservées se trouvent sur le mur septentrional où étaient représentés les saints guerriers (saint Georges, saint Démétrius etc.) et les saints martyrs. Sur ce